

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΙΝΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ ΕΝΑ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΡΑΤΟΣ;

Εισαγωγή

Η ιστορία δεν «κατασκευάζεται» από γεγονότα αλλά από τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε, ερμηνεύουμε και διηγούμαστε τα γεγονότα. Από τις αρχές του 2010, η Ελλάδα προφανώς έχει ζήσει ιστορικές στιγμές, δηλαδή γεγονότα που καθορίζουν και διαμορφώνουν μια περίοδο της ιστορίας και αποτελούν ημερομηνίες ή περιόδους ορόσημα για κάθε γενιά. Πράγματι, από την άνοιξη του 2010, σχεδόν κάθε μήνας σηματοδοτείται από συναντήσεις, αποφάσεις και δηλώσεις ελλήνων πολιτικών, ευρωπαϊών αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων, τραπεζιτών και υψηλόβαθμων στελεχών διεθνών ή ευρωπαϊκών οργανισμών, οι οποίες θεωρούνται καθοριστικής σημασίας και έχουν οδηγήσει τη χώρα, την Ευρωζώνη και την Ευρωπαϊκή Ένωση σε αχαρτογράφητα εδάφη και άγνωστα νερά. Οι μηχανισμοί διάσωσης και τα ειδικά προγράμματα για την αποφυγή της χρεοκοπίας, τα κουρέματα χρέους, τα μέτρα λιτότητας, οι απεργίες, οι πτωχεύσεις και ο κίνδυνος της «ελληνικής εξόδου από το ευρώ» (Grexit) έχουν γίνει σημεία αναφοράς που συγκροτούν αυτές τις ιστορικές στιγμές.

Κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων ετών, πρακτορεία ειδήσεων από όλο τον κόσμο αναφέρονται σε καθημερινή βάση στην υιοθέτηση όλο και πιο σκληρών μέτρων λιτότητας, στις βίαιες διαδηλώσεις και τις κοινωνικές αναταραχές, στην πολιτική κρίση που μαστίζει την Ελλά-

δα, στα αίτια, τις ρίζες και τις κοινωνικές συνέπειες αυτής της κρίσης. Ορισμένες αναλύσεις αντιμετωπίζουν τα γεγονότα αυτά ως το προαναγγελθέν χρονικό μιας επερχόμενης κρίσης που διαφαινόταν εδώ και πολύ καιρό, η οποία έπρεπε να αναμένεται από μια χώρα όχι αρκετά «ανεπτυγμένη». Παρά την ένταξή της στην ΕΕ, η Ελλάδα έμοιαζε να κυφορεί την ισχυρή «παράδοση» μιας οπισθοδρομικής πολιτικής κουλτούρας εμποτισμένης από πελατειακές σχέσεις και μια θεσμοθετημένη διαφθορά – χαρακτηριστικά που ανιχνεύονταν ήδη κατά τα πρώτα χρόνια σχηματισμού του ελληνικού έθνους-κράτους. Άλλοι ερμηνεύουν την κρίση ως το αποτέλεσμα υπερεθνικών συντεχνιακών συμφερόντων, τα οποία δεν προσδιορίζονται με σαφήνεια αλλά βρίσκονται εκτός των εθνικών συνόρων και υποστηρίζονται από το εγχώριο διεφθαρμένο πολιτικό σύστημα. Αυτές οι διαφορετικές αναγνώσεις των γεγονότων συνυφαίνονται με εξίσου διαφορετικές ιστορικές ερμηνείες ως προς τις ρίζες και τις αιτίες της κρίσης και με τη σειρά τους γεννούν διάφορα ερωτήματα, τα οποία θα συνοψίζαμε στα εξής δύο: Η παρούσα κρίση έρχεται ως αποτέλεσμα του ατελούς εκσυγχρονισμού της Ελλάδας; Ή μήπως είναι προϊόν της συγκεκριμένης φάσης που περνάει η ευρωπαϊκή νεωτερικότητα και ο εκσυγχρονισμός, και η Ελλάδα έτυχε να είναι ένας από τους πιο αδύναμους, πιο ευάλωτους κρίκους, με αποτέλεσμα να βρεθεί στο μάτι του κυκλώνα;

Το βιβλίο αυτό επιχειρεί να συλλάβει και να δώσει απαντήσεις και στα δύο αυτά ερωτήματα. Επομένως, δεν είναι ένα βιβλίο που αφορά αποκλειστικά την τρέχουσα οικονομική και πολιτική κρίση ιδωμένη ως μια σημαντική ιστορική στιγμή για την εθνική ιστορία της Ελλάδας ή την κοινή ιστορία της Ευρώπης. Αποτελεί ως επί το πλείστον μια συζήτηση για τις διαφορετικές αναγνώσεις αυτής της κρίσης σε σχέση με την Ευρώπη, την Ελλάδα αλλά και τις κανονικότητες και τα παράδοξα που ενυπάρχουν στη νεωτερικότητα. Μέσα από μια σειρά δοκιμίων που εξετάζονται συνδυαστικά, ανά ζεύγη, το βιβλίο αυτό εστιάζει στην Ελλάδα ως μια περίπτωση που καταδεικνύει τις αντιφάσεις και τις ρωγμές του κυρίαρχου μοντέλου της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, όπως και τις εναλλακτικές αφηγήσεις που διαμορφώνονται γύρω από αυτό.

Σε αυτό το βιβλίο παρουσιάζουμε μια ανάλυση της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και πολιτικής, σε μια προσπάθεια να εξετάσουμε εκ νέου την ένταση που επικρατεί ανάμεσα στα στοιχεία της παράδοσης

και σε αυτά της νεωτερικότητας. Αυτή η ένταση, η οποία εξακολουθεί να θέτει σε δοκιμασία το σύγχρονο ελληνικό κράτος, στην πραγματικότητα έχει τις ρίζες της ήδη στο 1832, χρονιά σύστασης του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Επαναθέτουμε, λοιπόν, το διαχρονικό ερώτημα με όρους αυτή τη φορά πολιτειακής και πολιτικής κουλτούρας, απευθύνοντάς το σε διαφορετικές παραμέτρους της σύγχρονης ζωής στη χώρα, όπως η οικονομία, τα δικαιώματα του πολίτη και τα φαινόμενα λαϊκής διαμαρτυρίας, η θρησκεία και το κοινωνικό κράτος πρόνοιας. Τοποθετούμε επίσης την Ελλάδα στο ευρωπαϊκό της πλαίσιο ως μια περιφερειακή καπιταλιστική χώρα, όπου κυριαρχεί μια ισχυρή και συγχρόνως εσωτερικά αμφισβητούμενη αφήγηση για την ανάγκη συμπίεσης με την υπόλοιπη Ευρώπη. Παράλληλα, θέτουμε υπό αμφισβήτηση τον ανολοκλήρωτο ή «αποκλίνοντα» χαρακτήρα των διαδικασιών εκσυγχρονισμού και εκκοσμίκευσης στην Ελλάδα, προσπαθώντας να εξετάσουμε σε ποιο βαθμό η τρέχουσα ελληνική οικονομική και πολιτική κρίση αποτελεί ένα σύμπτωμα της συνολικότερης κρίσης της ευρωπαϊκής οικονομικής και πολιτικής νεωτερικότητας ή είναι πράγματι μια ξεχωριστή περίπτωση.

Σε αυτό το εισαγωγικό κεφάλαιο παρουσιάζουμε την κυρίαρχη αφήγηση που ερμηνεύει την τρέχουσα κρίση της ελληνικής ταυτότητας. Είναι η ίδια που εξηγεί την εξέλιξη της εθνικής ιστορίας μετά το 1974 ως μια σύγκρουση μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε μια σύντομη κριτική θεώρηση αυτής της ταραχώδους σχέσης στην εθνική ιστορία και του τρόπου με τον οποίο έχει γίνει αντιληπτή και έχει εξηγηθεί στην επιστημονική βιβλιογραφία. Η τελευταία ενότητα αυτού του κεφαλαίου εξηγεί την οργάνωση του βιβλίου σε τέσσερα ζεύγη δοκιμίων. Κάθε ζεύγος αναπτύσσει ένα διάλογο σχετικά με μία από τις τέσσερις κεντρικές διαστάσεις της κρίσης: της οικονομίας, του νομικού και πολιτικού πολιτισμού, του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής πολιτικής, και τέλος της θέσης της θρησκείας στην κοινωνία. Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου εξηγούμε για ποιους λόγους το βιβλίο αυτό δεν επικεντρώνεται μόνο στο ζήτημα της Ελλάδας αλλά άπτεται και της Ευρώπης και του ευρωπαϊκού προτύπου νεωτερικότητας. Σε μια περίοδο που η κρίση αρχίζει να επηρεάζει σταδιακά και άλλες ευρωπαϊκές χώρες, τραντάζοντας παράλληλα τα ίδια τα θεμέλια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μια τέτοια προσπάθεια

προσέγγισης και ερμηνείας του παρελθόντος κρίνεται αναγκαία προκειμένου να προχωρήσουμε προς τα εμπρός.

Ελληνική κρίση: Η αντίδραση μιας «παρωχημένης» κουλτούρας;

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο Νικηφόρος Διαμαντούρος περιέγραψε τον πολιτισμικό διϋσμό που ήταν βαθιά ριζωμένος στην Ελλάδα μετά το 1974 ως μια διελκυστίνδα ανάμεσα στην «παρωχημένη» (underdog) και τη νεωτερική πολιτική κουλτούρα. Έκτοτε, η ερμηνεία αυτή κυριάρχησε στον πολιτικό λόγο και έχει γίνει σημείο αναφοράς για την κατανόηση της σύγχρονης Ελλάδας και της σχέσης της χώρας με την Ευρώπη. Η πρώτη από τις δύο κουλτούρες είναι μια προ-δημοκρατική, εθνικιστική, αμυντική κουλτούρα, που ευνοεί τα πελατειακά δίκτυα εξουσίας. Ταυτόχρονα φέρει το ισχυρό αποτύπωμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ενώ επιπλέον μπορεί να εκληφθεί ως μια κουλτούρα φοβική απέναντι στη δυτική κοσμοθεωρία και μάλλον αμφίθυμη απέναντι στον καπιταλισμό και τις δυνάμεις της αγοράς. Η δεύτερη – η οποία περιγράφεται πιο ευνοϊκά – είναι εμπνευσμένη από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και προωθεί την ορθολογική οργάνωση της κοινωνίας και της πολιτικής κατά μήκος των γραμμών του φιλελευθερισμού, της εκκοσμίκευσης, της δημοκρατίας και της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς, ευνοώντας την άσκηση της εξουσίας μέσω σύγχρονων πολιτικών κομμάτων.

Στην ουσία, αυτό που υποδηλώνει ο Διαμαντούρος είναι ότι η δημιουργία ενός σύγχρονου έθνους-κράτους στην Ελλάδα σήμαινε την εισαγωγή και την υιοθέτηση μιας σειράς δυτικών θεσμών (συνοδευόμενων από αντίστοιχες λογικές) μεταξύ των οποίων και η γραφειοκρατία, η ανάγκη ύπαρξης πολιτικού προσωπικού, η διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου καθώς και άλλες αρχές του μοντέλου των δυτικών πολιτειών. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή προκάλεσε κοινωνικές εντάσεις επιφέροντας ισχυρές διαχωριστικές γραμμές με την ελληνική κοινωνία, αφού οι θεσμοί αυτοί έπρεπε να εφαρμοστούν πάνω σε «παραδοσιακές και προ-καπιταλιστικές, ιθαγενείς δομές» (Diamantouros 1994: 8). Ως εκ τούτου, τα εκτεταμένα παραδοσιακά, περισσό-

τερο εσωστρεφή και λιγότερο ανταγωνιστικά στρώματα και τομείς της ελληνικής κοινωνίας ανέπτυξαν αυτό που ονομάζεται «παρωχημένη» κουλτούρα. Αυτή ήταν το εντελώς αντίθετο του άλλου πολιτιστικού στρατοπέδου, το οποίο επηρεάστηκε από τον Διαφωτισμό. Το στρατόπεδο αυτό είχε ως στόχο την εφαρμογή των αρχών του εκσυγχρονισμού και της δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας στην Ελλάδα και ως έναν μεγάλο βαθμό παρεμποδίστηκε από την προσκόλληση στην παράδοση, που προωθούσε η αντίπαλος προσέγγιση. Ενώ η παρωχημένη κουλτούρα είναι εσωστρεφής, επικεντρωμένη στην παράδοση και επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από το οθωμανικό και βυζαντινό παρελθόν του τόπου, αντίθετα, το εκσυγχρονιστικό πολιτισμικό στρατόπεδο είναι εξωστρεφές, επιδιώκοντας την κοινωνική, πολιτική και οικονομική μεταρρύθμιση προκειμένου να προωθήσει την ένταξη και την ενσωμάτωση της Ελλάδας στο διεθνές σύστημα και την ευρωπαϊκή οικογένεια. Ο Διαμαντούρος υποστήριξε ότι η διάκριση αυτή είναι τόσο βαθιά και περιεκτική, που στοιχιά και από τους δύο διαφορετικούς πολιτισμούς εκφράζονται σε ολόκληρο το μήκος του πολιτικού φάσματος, τόσο στις αριστερές όσο και στις δεξιές πολιτικές δυνάμεις.

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1995, ο Νίκος Μουζέλης ανέπτυξε περαιτέρω αυτή την ιδέα των δύο ανταγωνιστικών αν και εγκάρσιων πολιτισμών στην ελληνική κοινωνία και οικονομία, επισημαίνοντας ότι την περίοδο μετά το 1974 η παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα αναπτύχθηκε περαιτέρω σε δύο επιμέρους τύπους: την πελατειακή και τη λαϊκιστική. Ο πελατειακός τύπος συνέχισε να αντλεί τη νομιμότητά του ως μοντέλο από πολύ αφηρημένες αναφορές στη δικαιοσύνη, την ελευθερία και την πρόοδο, αλλά και από πολύ συγκεκριμένες, «ιδιαιτέρως» πρακτικές διανομής προνομίων και επίδειξης «εύνοιας» στην οικογένεια, τους φίλους και τους συγχωριανούς. Με άλλα λόγια, ο πελατειακός τύπος διαιώνισε την «παλαιά» εκδοχή της παραδοσιακής κουλτούρας, που αναζητά τη βάση και τη νομιμοποίησή της στην προνεωτερική οργάνωση της κοινωνίας και της πολιτικής. Η δεύτερη υποκατηγορία, η λαϊκιστική —η οποία υποστηρίχτηκε κυρίως από το ΠΑΣΟΚ και την άνοδό του στην εξουσία στις αρχές της δεκαετίας του 1980—, προσέφερε μια νέα βάση για τη νομιμοποίηση μιας εναλλακτικής πορείας προς τη νεωτερικότητα στην Ελλάδα: Προώθησε τη ρομαντική αναζήτηση ενός τρίτου δρόμου προς την ανάπτυξη (αντιδυτικού, αλλά

και αντικομμουνιστικού), καθώς και μια αντιδυτική ρητορική μέσα από την εξύμνηση του ελληνικού λαού. Ο ελληνικός λαός –όπως αναλύθηκε επίσης από τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά (Tsoukalas 1993, 1995)– δοξάστηκε μέσα από αναφορές στη θεμελιωδώς ουσιώδη αυθεντικότητά του, η οποία, ωστόσο, παρέμενε φευγαλέα, απροσδιόριστη και προσαρμόσιμη – αναλόγως τις περιστάσεις. Αυτή η αυθεντικότητα, όπως υποστήριξε ο Τσουκαλάς (Tsoukalas 1993: 69 και 1995: 200), θεωρείται ένα υπέρτατο πολιτισμικό πρότυπο που προσφέρθηκε απλόχερα στους Έλληνες από την ιστορία (αντί να κατακτηθεί μέσω κάποιας πολιτισμικής ή υλικής προσπάθειας) και είχε μια αμετάβλητη ουσία. Θεωρήθηκε δηλαδή ως ένα δι-ιστορικό πρότυπο.

Απεικονίζοντας την πορεία της Ελλάδας προς τη νεωτερικότητα, οι παραπάνω μελετητές τονίζουν επίσης μια περαιτέρω διάσταση. Αυτή αφορά τον ιδιαίτερο ρόλο που παίζει η Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία προστατεύεται συνταγματικά και ασκεί επιρροή πάνω στην αγωγή των πολιτών της χώρας καθώς και, περιστασιακά, στην πολιτική ζωή. Παρά το γεγονός ότι υπήρξε μια σταθερή αποδυνάμωση των θρησκευτικών πρακτικών και ταυτόχρονα η παρουσία και η επιρροή της Εκκλησίας στις δημόσιες, κρατικές, κοινωνικές και πολιτικές υποθέσεις έχουν σταδιακά περιοριστεί από το κράτος, εντούτοις η επιρροή της παραμένει σημαντική. Η Εκκλησία εξακολουθεί να θεωρεί τον εαυτό της θεματοφύλακα της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, υιοθετώντας συχνά μια εσωστρεφή, προστατευτική, «εθνικιστική» συλλογιστική και απαιτώντας από το κράτος προνομιακή μεταχείριση, σε αναγνώριση και σε αντάλλαγμα της δικής της συμβολής προς το έθνος (Μουζέλης 2002). Το γεγονός αυτό συχνά προκαλεί εντάσεις στον δημόσιο χώρο, οι οποίες έχουν κατά καιρούς καταγραφεί στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία ως ακατάλληλες για ένα σύγχρονο φιλελεύθερο δημοκρατικό κράτος.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς υποστήριξε ότι η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από ένα μοντέλο αύξησης των οικονομικών μεγεθών χωρίς ανάπτυξη (growth without development) και ότι παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό προνεωτερική τόσο σε πολιτισμικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο. Ενώ ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις κυριάρχησαν, οι παραδοσιακές κοινωνικοοικονομικές μορφές οργάνωσης διακόπηκαν και η επακόλουθη αποεξατομίκευση των κοινωνικών σχέσεων πραγματοποιήθη-

κε, εντούτοις η δυτική κοινωνική ηθική παρέμενε στο περιθώριο, τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε πολιτισμικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, τα προνεωτερικά ιδεολογικά αξιώματα που βασίζονταν στην ιδιοσυγκρασία αντικαταστάθηκαν από άλλα, εξίσου ιδιοσυγκρασιακά αντνεωτερικά ή «εναλλακτικά νεωτερικά» ιδεολογικά αξιώματα.

Σύμφωνα με τον Τσουκαλά, αυτό στην πραγματικότητα σημαίνει ότι οι πολίτες διατήρησαν έναν συγκεκριμένο τύπο «τζαμπατζιδικής» (free rider) οικονομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, χωρίς να ενστερνίζονται ένα εργασιακό ήθος, την απρόσωπη τιμιότητα της αγοράς, ένα είδος προσωπικής αξιοπιστίας, τη συμμόρφωση στους συλλογικούς κανόνες της αποδοτικότητας και την αφοσίωση στην έννοια της ιδιότητας του πολίτη ως αξίες αυτές καθαυτές (Tsoukalas 1995: 200). Ο δημόσιος τομέας –και κατ' επέκταση οτιδήποτε συλλογικό– θεωρήθηκε ένα σύνολο από διαθέσιμους πόρους που μπορούσε να οικειοποιηθεί κάθε άτομο ή συντεχνία, χωρίς ο πολίτης να χρωστά οτιδήποτε στη συλλογικότητα ή το κράτος ως αντάλλαγμα. Όπως υποστηρίζει ο Τσουκαλάς, ο εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα δεν πραγματοποιήθηκε μέσω της αναγνώρισης και της επιδίωξης ενός συλλογικά ορθολογικού στόχου ανάπτυξης. Απεναντίας, έχει μάλλον διαμορφωθεί από ένα σύνολο ατομικών διαδρομών προς την ανάπτυξη και την ευημερία. Η υπακοή ουσιαστικά δεν οφειλόταν στο κράτος, αλλά σε αυτή την άυλη και δι-ιστορική ουσία του έθνους και του ελληνικού λαού, η οποία δεν προϋπέθετε την ύπαρξη πολιτειακού ήθους.

Ωστόσο, στα μέσα της δεκαετίας του 1990, έπειτα από μια ακόμη περίοδο κοινωνικοοικονομικής κρίσης (στις αρχές της δεκαετίας του 1990) και μια ακόμη περίοδο οικονομικής λιτότητας, ο Μουζέλης παρατήρησε ότι υπήρχαν σοβαρές προοπτικές για αλλαγή στην Ελλάδα. Οι δυνάμεις που θα έφερναν αυτή την αλλαγή στον εικοστό πρώτο αιώνα θα μπορούσαν να προέλθουν από τη *βάση* (από την αντικομματική διάθεση του εκλογικού σώματος στη δεκαετία του 1990 και το φοιτητικό κίνημα), από το *εσωτερικό* (τη χαλάρωση των ταξικών διαχωρισμών, την ανακατανομή των κομματικών δομών και την εμφάνιση εκσυγχρονιστικών πολιτικών δυνάμεων) ή τέλος –αλλά με εξίσου μεγάλη σημασία– από *εξωτερικούς παράγοντες* (κυρίως από τους κανόνες που επιβάλλονταν από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και αργότερα από την ΕΕ στην ελληνική οικονομία και κοινωνία).

Το ίδιο υποστήριξε και ο Νικηφόρος Διαμαντούρος το 1993. Οι δύο διαφορετικές κουλτούρες της Ελλάδας, η παραδοσιακή και η νεωτερική, διέτρεχαν όλο το πολιτικό φάσμα περισσότερο από ποτέ. Στην πραγματικότητα, φαινόταν σα να μην αφορούσαν πλέον το επίπεδο της πολιτικής, εφόσον τόσο «νεωτεριστές» όσο και «παραδοσιακοί» μπορούσαν πλέον να βρεθούν και σε αριστερες και σε δεξιές πολιτικές δυνάμεις χωρίς διάκριση. Φυσικά την ίδια στιγμή ο Διαμαντούρος (όπως και ο Μουζέλης) αναγνώριζε ότι η αναδιάρθρωση της κοινωνίας και της οικονομίας σύμφωνα με τις αρχές ενός συλλογικού ορθολογισμού, και όχι του συνόλου των ατομικών ορθολογικών σχεδίων, θα είχε υψηλό πολιτικό και οικονομικό κόστος, το οποίο δεν ήταν σαφές κατά πόσο τα πολιτικά κόμματα ήταν έτοιμα και πρόθυμα να επωμιστούν. Ίσως ο Διαμαντούρος (Diamandouros 1993: 20) υπήρξε υπερβολικά αισιόδοξος. Όπως υποστήριξε, τα συνδικάτα και οι εργοδοτικοί σύνδεσμοι θα συγκαταλέγονταν στις εκσυγχρονιστικές δυνάμεις, δεδομένου ότι θα επιδίωκαν τα συλλογικά τους συμφέροντα, ασκώντας πιέσεις στο ελληνικό κράτος για την ουσιαστική ολοκλήρωση του εκσυγχρονιστικού προγράμματος.

Λαμβάνοντας υπόψη το κοινωνικό και οικονομικό κόστος μιας τέτοιας αλλαγής κατεύθυνσης, όπως και το κόστος της αναμόρφωσης των κοινωνικών και οικονομικών δομών σύμφωνα με την κυρίαρχη σύγχρονη δυτική ορθολογική συμπεριφορά, ο Τσουκαλάς (Tsoukalas 1995: 209-210) έθετε το εξής ερώτημα:

Είναι λογικό και δίκαιο να υποχρεώνουμε τους φτωχούς και αβοήθητους της σημερινής εποχής να πληρώσουν για την προώθηση μιας επιβεβλημένης, αλλά πολύ πραγματικής, συλλογικής επιτακτικής ανάγκης [αυτής των εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων]; Αυτό αποτελεί ένα ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί μόνο με ηθικοπολιτικούς όρους. Γιατί είναι προφανές πως, αν όλοι οι Έλληνες πρέπει να γίνουν ενάρετοι, ειλικρινείς και πειθαρχημένοι, ορισμένοι πρέπει να γίνουν ακόμα πιο ενάρετοι, πιο ειλικρινείς και περισσότερο πειθαρχημένοι απ' όσο χρειάζεται να είναι οι υπόλοιποι. Οι απαραίτητες κοινωνικοπολιτισμικές μεταρρυθμίσεις αφορούν τους πιο αδύναμους (underdogs), ενώ οι λίγοι «ευτυχείς» –τουλάχιστον οι περισσότεροι από αυτούς– μπορούν να συνεχίσουν να πατρωνάρουν τους

υπόλοιπους. Αλλά [...] τα πράγματα είναι λίγο πολύ ξεκάθαρα: αν μέσα σε μια ολόενα και πιο θολή «Χώρα των Θαυμάτων» η γάτα του Τσέσαϊρ δεν επιτρέπει στα αυτιά που ακούνε (και υπακούνε) να εμφανιστούν μπροστά στο ακόρεστο στόμα της, τότε θα μπορούσε να ξεχάσει ακόμα και πώς να χαμογελάει ειρωνικά, για τον απλούστατο λόγο ότι δεν θα έχει απομείνει τίποτα για να του απευθυνθεί με το ειρωνικό της χαμόγελο.¹

Ακόμα και αν –όπως υποστήριξε ο Τσουκαλάς–² στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 ο ανταγωνισμός έγινε υψηλότερος και οι διαθέσιμοι πόροι όλο και πιο σπάνιοι, εντούτοις υπήρχαν επίσης και εξωτερικές εξελίξεις στον αντίποδα αυτής της τάσης –σε μεγάλο βαθμό λόγω της ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση– που καταμαρτυρούσαν τη βιωσιμότητα μιας «εναλλακτικής πορείας προς τη νεωτερικότητα». Υπήρξε κάποια προσπάθεια εξορθολογισμού των δημόσιων δαπανών και των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και της πρωθυπουργίας του Κωνσταντίνου Σημίτη (1996-2004), καθώς και κατά τα πρώτα χρόνια της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας με αρχηγό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή (2004-2007) – μιας κυβέρνησης που έκανε το σύστημα να φαίνεται προσωρινά βιώσιμο. Κατά έναν παράδοξο τρόπο, η ΕΕ συνέβα-

1. Σ.τ.Ε.: Αναφορά στο γνωστό βιβλίο *Alice's Adventures in Wonderland* του Lewis Carroll, όπου η αόρατη γάτα του Τσέσαϊρ εμφανίζεται και εξαφανίζεται κατά βούληση, ενώ το τελευταίο χαρακτηριστικό της που εξαυλώνεται είναι το αινιγματικό της χαμόγελο.

2. «Για πρώτη φορά από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, το θαύμα του ατομικού και οικογενειακού προγραμματισμού αρχίζει να αντιμετωπίζεται μαζικά ως μια οφθαλμαπάτη. Στο βαθμό που η διαθεσιμότητα εξατομικευμένων στρατηγικών περιορίζεται όλο και περισσότερο, ο ανταγωνισμός μεταξύ των “τζαμπατζήδων” γίνεται ολόενα και περισσότερο ένας σκληρός συναγωνισμός για κατάκτηση θέσεων, δημιουργώντας όλο και μεγαλύτερη δυσαρέσκεια. Παρότι όλοι εξακολουθούν να στέκονται στις μύτες των ποδιών τους και κανείς δεν ακολουθεί τους κανόνες, εντούτοις κανείς δεν βλέπει καλύτερα, ενώ οι περισσότεροι βλέπουν ακόμα χειρότερα από ό,τι πριν. [...] Και αν δεν εφευρεθεί και δεν τηρηθεί ένα νέο σύνολο συλλογικών κανόνων, τότε ο αμείλικτος ανταγωνισμός για αγαθά και υπηρεσίες θα εξελιχθεί σε άνομη ιεραρχία» (Τσουκαλάς 1995: 211).

λε στη διατήρηση των αντιφάσεων της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας μέσω των επιδοτήσεων που υποστήριξαν την οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα συνοδεύονταν από ελάχιστες εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις στην οικονομία, τον δημόσιο τομέα ή την κοινωνία στο σύνολό της. Η υλική ευημερία αυξανόταν ενώ οι οδυνηρές διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις πάντοτε καθυστερούσαν ή εξασθενούσαν. Βασικές αιτίες για την έλλειψη ουσιαστικών διαρθρωτικών αλλαγών ήταν τόσο ο φόβος του πολιτικού τους κόστους (για τα κόμματα), όσο και η ανησυχία του κοινωνικοοικονομικού κόστους που θα είχαν ιδίως για τα ευάλωτα στρώματα του πληθυσμού (όπως εύστοχα τα περιγράφει ο Τσουκαλάς παραπάνω).

Η είσοδος της χώρας στην Ευρωζώνη και μια σταθερή οικονομική ανάπτυξη, η οποία ενισχύθηκε από τα τεράστια έργα υποδομής και το άφθονο, φθινό και ευέλικτο εργατικό δυναμικό που αποτέλεσαν οι μετανάστες, συνιστούν τα θετικά στοιχεία αυτής της περιόδου. Οι προσπάθειες για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, μια ευρύτερη πολιτική συναίνεση σχετικά με τις στρατηγικές προτεραιότητες της χώρας στην εξωτερική της πολιτική και το ρόλο της στην ΕΕ, η εμφάνιση νέων δυναμικών τομέων στον ιδιωτικό τομέα, όπως αυτοί της πληροφορικής και των υπηρεσιών μεταφορών, οι ιδιωτικοποιήσεις, η φιλελευθεροποίηση, τα τεράστια έργα υποδομής και οι αυξημένες ευρωπαϊκές ανταλλαγές σε διάφορους τομείς –από τον πολιτισμό και την εκπαίδευση ως το επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης– ενίσχυσαν περαιτέρω την πεποίθηση ότι η αλλαγή και η νεωτερικότητα βρίσκονταν καθ' οδόν.

Το αίσθημα αυτό τροφοδοτήθηκε περαιτέρω από μια άνευ προηγουμένου αύξηση των πιστώσεων στις αρχές της δεκαετίας του 2000, η οποία υποστηρίχθηκε από την ευκολία με την οποία τα ελληνικά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στους πόρους της ευρείας ευρωπαϊκής ενιαίας αγοράς κεφαλαίων, γεγονός που δημιούργησε μια αίσθηση ευημερίας, ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού σε όλα τα κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Αυτές οι κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις συγκάλυψαν το γεγονός ότι ο ιδιωτικός τομέας της χώρας, συνολικά, παρουσίαζε έλλειψη ανταγωνιστικότητας, ο δημόσιος τομέας συνέχιζε να αυξάνεται δυσανάλογα και η οικονομική ανάπτυξη προχωρούσε εις βάρος του συνεχούς και υπέρογκου δημόσιου δανεισμού, όπως και της επέκτασης του δανεισμού των ιδιωτικών νοι-

κοκυριών μέσω πιστωτικών καρτών και καταναλωτικών και στεγαστικών δανείων.

Η επιτομή αυτής της περιόδου υπήρξαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας το 2004, οι οποίοι κατάφεραν να αποτυπώσουν τη δόξα του ελληνικού παρελθόντος, έχοντας παράλληλα το βλέμμα στραμμένο στη σύγχρονη Ελλάδα ως μια καλά οργανωμένη, μοντέρνα και ευημερούσα ευρωπαϊκή χώρα. Στην πραγματικότητα οι Ολυμπιακοί Αγώνες προβλήθηκαν ως απόδειξη ότι η ελληνική δημόσια κουλτούρα άλλαξε: η διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων παρουσιάστηκε (και αγκαλιάστηκε από πολλούς πολίτες) ως ένας συλλογικός στόχος, ο οποίος υπερέβαινε τους ατομικούς. Η κινητοποίηση αρκετών χιλιάδων εθελοντών, που βοήθησαν στη διοργάνωση των Αγώνων, αντανakλούσε την κατά τα φαινόμενα ανάδυση νέων δρώντων στην κοινωνία των πολιτών της χώρας.

Ωστόσο, αυτή η αίσθηση ευφορίας δεν κράτησε για πολύ: Τις κοινωνικές εντάσεις και την αύξηση της ανεργίας κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2000 ακολούθησε μια σοβαρή κρίση χρέους που έπληξε την Ελλάδα το 2009, διαλύοντας κάθε ελπίδα ή προοπτική σχετικά με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Μέσα σε λιγότερο από πέντε χρόνια, αυτή η ιδανική εικόνα έχει αντικατασταθεί από μια συντριπτική αίσθηση απαισιοδοξίας σχετικά με την οικονομική και πολιτική κατάσταση της χώρας, σε συνδυασμό με τη σχεδόν ομόφωνη αποδοκιμασία των κορυφαίων πολιτικών και θεσμικών εκπροσώπων ως προς την ευθύνη που φέρουν για την ώθηση της χώρας στα πρόθυρα της χρεοκοπίας. Τι πήγε, λοιπόν, στραβά;

Η κυρίαρχη ερμηνεία εξαρχής έχει ως εξής: Πέρα από την επιφανειακή εικόνα της ανάπτυξης, η Ελλάδα απέτυχε να προχωρήσει στις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις λόγω της επικράτησης της παραδοσιακής (ή αλλιώς και «παρωχημένης») πολιτικής κουλτούρας επί της «νεωτερικής» (φιλελεύθερης μεταρρυθμιστικής). Οι περισσότερες ακαδημαϊκές αναλύσεις μέχρι σήμερα ακολουθούν την επιχειρηματολογία που παρατέθηκε παραπάνω, υπογραμμίζοντας ότι η συμμόρφωση στους ευρωπαϊκούς κανόνες και τις οδηγίες δεν είχε τελικά παρά περιορισμένο αντίκτυπο στην κοινωνική και οικονομική μεταρρύθμιση. Η εργατική και η μεσαία τάξη, καθώς και η διάνοηση, έδειξαν έλλειψη ενδιαφέροντος ή ακόμα και απόλυτη αντίθεση προς τις προσπάθειες για

την ανάληψη διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, λόγω του πολιτικού κόστους που αυτές θα μπορούσαν να επιφέρουν στα κατεστημένα συμφέροντα. Ως εκ τούτου, επικράτησαν τα πελατειακά χαρακτηριστικά του ελληνικού κράτους, κάνοντας τον δημόσιο τομέα μη αποδοτικό, οδηγώντας στο λαϊκισμό, την έλλειψη αξιοκρατίας και αποδοτικότητας, την «τζαμπατζίδικη» και τυχοδιωκτική συμπεριφορά εις βάρος του εργασιακού ήθους και της ανάπτυξης μιας νομοταγούς κουλτούρας. Με λίγα λόγια, η «παρωχημένη» κουλτούρα έχει γίνει αντιληπτή ως η ρίζα της κρίσης χρέους που αντιμετωπίζει η χώρα (και η ελληνική κοινωνία), όπως και της ανικανότητας του κράτους να αντιμετωπίσει τις διαρθρωτικές αδυναμίες του.

Την ίδια στιγμή, ωστόσο, που αυτή η αφήγηση άρχισε να κερδίζει έδαφος, σταδιακά αποδεικνυόταν ότι η οικονομική κρίση είχε ως ρίζες, αλλά και ως συνέπειες, εκείνες μιας περισσότερο ευρωπαϊκής ή ακόμη και παγκόσμιας διάστασης. Για τους σκοπούς αυτού του εισαγωγικού κεφαλαίου θα εστιάσουμε στην ερμηνεία που θέτει στο επίκεντρο τις εθνικές ρίζες της κρίσης. Ωστόσο, είναι προφανές ότι η Ελλάδα δεν είναι η μόνη χώρα σε βαθιά κρίση: Στην Ευρώπη, η μια χώρα μετά την άλλη παρασύρονται σε μια βίαιη οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση, η οποία φαίνεται να απειλεί ακόμη και την οικονομική και πολιτική βιωσιμότητα της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παίρνοντας τη μορφή χιονοστιβάδας με δυνητικά καταστροφικές συνέπειες. Η λεγόμενη «κρίση δημόσιου χρέους» έχει μετατραπεί ταυτόχρονα σε μια πολιτική, πολιτισμική και κοινωνική κρίση που έχει θέσει σε αμφισβήτηση το σχέδιο νεωτερικότητας που υιοθετήθηκε από την ΕΕ, το οποίο σε αυτή τη φάση χαιρεί μιας ολοένα μειούμενης υποστήριξης και συναίνεσης μεταξύ των ευρωπαϊών πολιτών.

Επομένως, σε αυτό το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, το ερώτημα που τίθεται είναι αν η ελληνική κρίση είναι ο πρόδρομος μιας συστημικής κρίσης του μοντέλου του νεοφιλελεύθερου προνοιακού καπιταλισμού ή αν οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις εσωτερικές ελλείψεις και την αδυναμία των ελληνικών ελίτ και των πολιτών να δημιουργήσουν έναν κοινό κοινωνικό στόχο. Συνοπτικά, μήπως οι ρίζες της ελληνικής κρίσης είναι περισσότερο ευρωπαϊκές και παγκόσμιες απ' ό,τι εθνικές; Είναι ήδη προφανές ότι δεν υπάρχει σαφής απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, δεδομένου ότι η συνεχιζόμενη κρίση που εμφανίστηκε στην

Ελλάδα ξεκίνησε αρχικά από ευρύτερες και συστημικές αιτίες οι οποίες υπερβαίνουν κατά πολύ τα στενά εθνικά σύνορα. Κι ενώ κανείς δεν μπορεί να εξακολουθεί να ρίχνει το φταίξιμο μόνο στις ελληνικές ιδιαιτερότητες, αυτές ολοένα και διογκώνονται υπό την παρούσα συγκυρία μιας οξείας και ριζοσπαστικής κρίσης. Αποτελεί η Ελλάδα εξαίρεση στην Ευρωπαϊκή Ένωση; Βρίσκεται το ευρωπαϊκό σχέδιο της νεωτερικότητας σε κρίση, και –το σημαντικότερο– τι αντίκτυπο θα έχει επάνω του αυτή η κρίση; Σε αυτό το βιβλίο επικεντρωνόμαστε στις κοινωνικές και ιδεολογικές διαστάσεις που παρουσιάζονται συνυφασμένες με την πολιτική κουλτούρα της χώρας, αλλά και που την ίδια στιγμή αναδεικνύουν τα ευρωπαϊκά επίπεδα μιας κρίσης που εξακολουθεί να είναι απρόβλεπτη όσον αφορά το βαθμό στον οποίο θα αλλάξει ο τρόπος που ζούμε σε παγκόσμιο επίπεδο.

Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Η ιστορική μοναδικότητα της Ελλάδας στην Ιστορία και την ιστοριογραφία

Ακολουθώντας την περιγραφή των δύο αντικρουόμενων πολιτισμών –εκ των οποίων ο ένας προέρχεται από την εμπειρία της οθωμανικής κυριαρχίας και ο άλλος από τη συνάντηση με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό–, ο Διαμαντούρος υποστηρίζει στο σημαντικό του έργο ότι μετά το 1974 αναδύθηκε μια «παρωχημένη» κουλτούρα που εμπόδισε τις μεταρρυθμίσεις στη χώρα. Από το ξέσπασμα της κρίσης, το 2010, η «παρωχημένη» κουλτούρα δέχεται επίθεση σε μεγάλο βαθμό –τόσο στο εξωτερικό όσο και εντός των εθνικών συνόρων– ως υπαίτια για το γεγονός ότι η χώρα βρίσκεται στα πρόθυρα της οικονομικής και πολιτικής χρεοκοπίας. Ανεξάρτητα, ωστόσο, από το πόσο ιδιαίτερες μπορεί να φαίνονται οι παρούσες συνθήκες, ο πολιτισμικός δυϊσμός υπήρξε κοινός τόπος κατά την πραγμάτευση του ελληνικού πολιτικού πολιτισμού ήδη από την περίοδο της θεμελίωσης του ίδιου του κράτους. Εξαρχής η χώρα, από τη μια πλευρά, διέφερε τόσο από τη «βάρβαρη» μουσουλμανική Ανατολή χάρη στο φορτισμένο ιστορικό της υπόβαθρο όσο και από τους σλάβους γείτονές της λόγω της μοναδικής της γλώσσας. Ωστόσο, από την άλλη, αυτό το «λίκνο του πολιτισμού» παρέμεινε μια φτωχή και οικονομικά υπανάπτυκτη χώρα δια-

φορετική από τη βιομηχανική δυτική Ευρώπη, όπου επίσημα «ανήκε». Κι ενώ οι Έλληνες ανέκαθεν ένιωθαν μάλλον άνετα όσον αφορά τους συνεκτικούς τους δεσμούς και τις αναφορές στους θεμελιώδεις μύθους του πολιτισμού τους, παρ' όλα αυτά, το ερώτημα «πού ανήκουμε;» ποτέ δεν έπαψε να αποτελεί την πεμππουσία της εθνικής συλλογικής τους συνείδησης.

Από τη γέννηση του σύγχρονου ελληνικού έθνους, η επιρροή τόσο του Βυζαντίου όσο και της Δύσης υπήρξε καθοριστική για τη χώρα και την ταυτότητά της, παρόλο που οι δύο αυτές κληρονομίες χαρακτηρίζονται από αμοιβαία δυσπιστία και από μια πολιτισμική απόσταση (Diamandouros 1983, Τσουκαλάς 1994). Αυτό συμβαίνει γιατί η νεωτερικότητα στην Ελλάδα εξισώθηκε από νωρίς με την υιοθέτηση «δυτικών» προτύπων και έχει θεωρηθεί κατ' αυτό τον τρόπο το αντίθετο του οθωμανικού παρελθόντος της χώρας. Στην αντίπερα όχθη βρισκόταν η ιδέα της προόδου που ενυπάρχει στην εξελικτική ιδεολογία του 19ου αιώνα και ως τέτοια έφερνε σε αντίθεση το παρελθόν με το παρόν – κάτι που στο ελληνικό πλαίσιο μεταφράστηκε σε μια σύγκρουση της οθωμανικής και της βυζαντινής παράδοσης με τους νεωτερικούς ευρωπαϊκούς δημοκρατικούς θεσμούς. Υπό αυτό το πρίσμα, η παράδοση παρουσιάζεται ως υποδεέστερη του μέλλοντος και της προόδου που επρόκειτο να επιτευχθεί. Από την άλλη πλευρά, η νεωτερικότητα υπέστη επίσης σκληρή κριτική, όχι λόγω των αρχών της, αλλά γιατί έμοιαζε να υποδηλώνει την παρέμβαση «ξένων» κοινωνικών φορέων στην εσωτερική πολιτική, όπως και εγχώριων, οι οποίοι άκριτα εξήραν καθετί που προέρχεται από τη Δύση. Ταυτόχρονα, λόγω του ρομαντικού θαυμασμού που έτρεφε η Δύση απέναντι σε παραδόσεις όπως η αρχαία ελληνική φιλοσοφία και η δημοκρατία (Hertzfeld 1987), η κυρίαρχη ιστοριογραφία στην Ελλάδα και σε όλη την Ευρώπη συνέδεε τη σύγχρονη Ελλάδα με την ελληνική αρχαιότητα. Αυτό δημιούργησε αναπόφευκτα ένα παρελθόν επάνω στο οποίο θα κατασκευαζόταν ένα εθνικό μέλλον, ενώ το ίδιο συνέβαλε και στην οικοδόμηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας της χώρας. Ως εκ τούτου, ήδη από την αρχή, η εθνική ταυτότητα διαμορφώθηκε στη βάση αφενός του παρελθόντος και αφετέρου της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, όπως αυτή ορίζεται από την ελληνική Ορθοδοξία, την ελληνική κληρονομιά και την ελληνική γλώσσα. Από την ίδρυση του σύγχρονου ελλη-

νικού κράτους μέχρι και σήμερα, η εθνική ταυτότητα διαμορφώνεται και αναπαρίσταται στη βάση μιας διελκυστίνδας μεταξύ των χαρακτηριστικών και των συμπεριφορών που σχετίζονται με την παράδοση και εκείνων που συνδέονται με τη νεωτερικότητα.

Το ελληνικό κράτος θεσμοθετήθηκε το 1832 με την κρίσιμη βοήθεια των Μεγάλων Δυνάμεων (της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας), οι οποίες, στην προσπάθειά τους να ελέγξουν την περιοχή της Μεσογείου, πήραν το ρόλο τού προστάτη της νεοσύστατης χώρας. Ο βασιλιάς Όθων, ο πρώτος βασιλιάς της Ελλάδας, ήταν «εισαγόμενος», όπως επίσης και οι θεσμοί που δημιουργήθηκαν για τη διαχείριση του νέου κράτους με βάση τις δυτικές ιδέες και τον Διαφωτισμό. Αυτά όμως δεν στάθηκαν αρκετά για να κατανοηθούν πλήρως οι διαιρετικές τομές και οι αντιφάσεις της χώρας, η πολιτική της, οι ιδιαιτερότητες και οι ανάγκες της (Veremis 1990). Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο –παράλληλα με τις δυτικές ξένες παρεμβάσεις σε εθνικές υποθέσεις, που έγιναν συνήθως πρακτική– υπήρχε διάχυτη η προσδοκία ότι η χώρα θα έπρεπε επιτέλους να δυτικοποιηθεί. Ωστόσο, πολύ σύντομα, κατέστη προφανές ότι το εκκολλαπτόμενο έθνος-κράτος δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί σε τέτοιες προσδοκίες απλώς υιοθετώντας το πρότυπο της νεωτερικότητας που ακολουθήθηκε από χώρες της δυτικής Ευρώπης.

Υπήρχε μια πληθώρα λόγων γι' αυτό: Η ελληνική οικονομία ήταν κυρίως αγροτική, η δομή της οικονομίας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως προκαπιταλιστική, η εκβιομηχάνιση ήταν απύσχα, ενώ την ίδια στιγμή οι επαρχιακοί παράγοντες ασκούσαν μεγαλύτερη επιρροή στις τοπικές υποθέσεις απ' ό,τι η κεντρική γραφειοκρατία, καθώς το πολιτικό οικοδόμημα της χώρας παρέμενε υπανάπτυκτο. Ως αποτέλεσμα αυτών των παραγόντων, η δημόσια ζωή κυριαρχούνταν από τον πατερναλισμό και από συμπεριφορές που εκλαμβάνονταν από τους «ξένους» ως πολιτική ανυπακοή (Κολιόπουλος 1997). Εντούτοις, οι ιδιαιτερότητες της χώρας ήταν περισσότερο σύνθετες, όπως και η πολιτισμική και ιδεολογική κουλτούρα, η οποία αποδεικνυόταν διαφορετική απ' ό,τι την είχαν φανταστεί οι ευρωπαίοι πολιτικοί και η τοπική διάνοηση. Οι Έλληνες έμοιαζαν απείθαρχοι, «ανατολίτες» στις συνήθειές τους –όπως οι προηγούμενοι οθωμανοί άρχοντές τους– και απρόθυμοι να συμμορφωθούν με ένα δυτικού τύπου ήθος ορθολογικής, συλλογικής αντίληψης της ιδιότητάς τους ως πολιτών (Tzanelli 2008).

Σχεδόν από τη δεκαετία του 1920 και μέχρι τη δικτατορία των συνταγματαρχών, την περίοδο 1967-1974, η χώρα υπήρξε διαιρεμένη μεταξύ δεξιών και φιλελεύθερων δυνάμεων του κέντρου και της αριστεράς, σύμφωνα με έναν εθνικό διχασμό που αντικατοπτρίστηκε στη σύγκρουση ανάμεσα στη μοναρχία και τον ισχυρότατο έλληνα πολιτικό Ελευθέριο Βενιζέλο και το κόμμα του – αυτό των Φιλελευθέρων. Κάθε στρατόπεδο εργαλειοποίησε τις εθνικές παραδόσεις και τις προσδοκίες για εκσυγχρονισμό με διαφορετικούς τρόπους, σε μια αέναη προσπάθεια συμφιλίωσης με ένα διπλό παρελθόν (ελληνικό και ανατολίτικο) και μια, πάντα, πιο προηγμένη Δύση.

Κυρίως μετά τη μετάβαση στη δημοκρατία, το 1974, μια σειρά από σημαντικές αλλαγές έφεραν τη χώρα πιο κοντά στην επιθυμητή πορεία προς τη νεωτερικότητα. Ήταν τότε, μετά το τέλος της επταετούς στρατιωτικής χούντας, την κατάργηση της μοναρχίας και τη μετατροπή του πολιτεύματος σε κοινοβουλευτική δημοκρατία, που έλαβαν χώρα οι περισσότερες μεταρρυθμίσεις. Μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, η Ελλάδα έπαψε να είναι μια αγροτική κοινωνία και κυρίαρχος έγινε ο τριτογενής τομέας, ακολουθούμενος από ταχεία ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Οι πολιτικοί και ιδεολογικοί διαχωρισμοί που κυριαρχούσαν στην ελληνική πολιτική και κοινωνική ζωή από την περίοδο του Εμφύλιου πολέμου (1945-1948) έληξαν επίσημα με τη δημιουργία ενός ανταγωνιστικού πολιτικού συστήματος. Οι μεταρρυθμίσεις στον τομέα της εκπαίδευσης, η ανάπτυξη ενός κοινωνικού κράτους, η ανανέωση και ο εκδημοκρατισμός της δημόσιας ζωής έφεραν στον δημόσιο διάλογο όρους όπως ίσες ευκαιρίες, κοινωνική δικαιοσύνη και πολιτικά δικαιώματα.

Παρ' όλες αυτές τις αλλαγές, ωστόσο, οι λεγόμενες ιδιαιτερότητες της Ελλάδας εξακολούθησαν να υπάρχουν. Για παράδειγμα, η χώρα δεν εκβιομηχανίστηκε ποτέ σε βάθος, ενώ η κοινωνία έμοιαζε να διατηρεί ανέπαφες πολλές από αυτές τις προκαπιταλιστικές οικονομικές συμπεριφορές. Η θεσμοθέτηση μιας πολιτικής νεωτερικότητας δεν φάνηκε ικανή να διαρρήξει τη συνέχεια της πολιτικής κουλτούρας της χώρας: Μια ατροφική κοινωνία πολιτών εμφορούνταν συχνά από αισθήματα έντονου εθνικισμού, ενώ ο πελατειακός κρατισμός και οι εκτεταμένες γκρίζες οικονομικές δραστηριότητες πρόδιδαν την ύπαρξη αυτού που θα περιγράφαμε ως ανομική προνεωτερική ιδιότητα του

πολίτη (Demertzis 1997: 117). Μπορεί το δίπολο μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας να έχει αλλάξει κατά καιρούς μορφές και ένταση, εντούτοις συνέχισε να ρίχνει τη σκιά του στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε η ελληνική εθνική ταυτότητα καθ' όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα.

Έτσι, ισορροπώντας ανάμεσα σε μια ταραγμένη παράδοση και μια επιθυμητή νεωτερικότητα, η Ελλάδα μοιάζει να βρίσκεται πάντα κάπου στη μέση. Η χώρα όχι απλώς δεν έχει συμφιλιωθεί με αυτό τον πολιτισμικό δυϊσμό, αλλά αντίθετα βρίσκεται συνεχώς στην ανάγκη να εξηγεί αυτή την περίεργη κατάσταση τόσο στον εαυτό της όσο και στους εταίρους της, όπως καταμαρτυρά ο πολιτικός της λόγος αλλά και οι σχετικές επιστημονικές μελέτες. Έχει υποστηριχθεί ότι αυτή η ιδιαιτερότητα συνιστά την περίπτωση μιας κοινωνίας που αντιλαμβάνεται τον εαυτό της σε μετάβαση από μια προνεωτερική σε μια νεωτερική εποχή. Ξεκινώντας από αυτό το σημείο, έχει επίσης υποστηριχθεί ότι τα δύο αυτά στρατόπεδα έχουν λειτουργήσει στη σύγχρονη Ελλάδα ως η κυρίαρχη διαιρετική τομή της σύγχρονης πολιτικής κουλτούρας, εκτοπίζοντας άλλες διαχωριστικές και ερμηνευτικές γραμμές – όπως συμβαίνει με το σχήμα του Διαμαντούρου. Τα παραπάνω επιστημονικά επιχειρήματα, τα οποία κυριαρχούν στον ακαδημαϊκό και πολιτικό λόγο, αντιλαμβάνονται εξ αρχής τη σύγχρονη Ελλάδα σαν να αιωρείται κάπου μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος, περιφέρειας και κέντρου, νεωτερικότητας και παράδοσης. Αυτή η αντίληψη είναι προφανώς διαποτισμένη από τη θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης, η οποία σημάδεψε την κοινωνική και πολιτική θεωρία, ιδίως στις ΗΠΑ των δεκαετιών του 1950 και του 1960.³ Σύμφωνα με αυτή, στις περισσότερες κοινωνίες οι μεταρρυθμιστικές διαδικασίες δεν προκαλούν σύγκρουση μεταξύ του νέου και του παλιού, αφού το νέο είναι χτισμένο πάνω στο παλιό. Η νεωτερικότητα, ως διαδικασία μεταβολής και εξορθολογισμού των ανθρωπίνων κοινωνιών, έχει τις ρίζες της στην παράδοση,

3. D. Apter, *The Politics of Modernization*, Chicago: University of Chicago Press, 1965· G. Almond και B. Powell, *Comparative Politics – A Developmental Approach*, Boston: Little Brown, 1966· C. Black, *The Dynamics of Modernization*, New York: Harper and Row, 1966· G. Almond και S. Verba, *Civic Culture*, Boston: Little Brown, 1965.

ενώ η μεταρρύθμιση είναι μια ενδογενής αλλαγή που δεν απαιτεί απότομες ρήξεις με το παρελθόν.

Εντούτοις, αυτή η διαδικασία περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο εκσυγχρονίστηκαν οι βιομηχανικές φιλελεύθερες δημοκρατίες της δυτικής Ευρώπης, και ως εκ τούτου συνεπάγεται μια διαφοροποίηση μεταξύ αυτών των μοντέλων και του υπόλοιπου κόσμου. Στην περίπτωση των περιφερειακών καπιταλιστικών κοινωνιών, όπως για παράδειγμα η Ελλάδα, η παράδοση και η νεωτερικότητα αναδύονται ως συγκρουσιακές τάσεις σε μια ανταγωνιστική σχέση. Σύμφωνα με τη θεωρία της νεωτερικότητας, ο χρόνος εξελίσσεται με έναν γραμμικό και προοδευτικό τρόπο, και ως εκ τούτου, στην περίπτωση αυτής της χώρας, αναπόφευκτα επιφέρει ριζικές ρήξεις με το παρελθόν. Η μεταρρύθμιση άρα μπορεί να υλοποιηθεί μόνο με το ξερίζωμα της παράδοσης. Μέσα από αυτή τη συλλογιστική διαφαίνονται δύο επιλογές: είτε εξαλείφεται οποιοδήποτε ίχνος παραδοσιακών ιδιαιτεροτήτων είτε η χώρα αποξενώνεται από την οικογένεια των ανεπτυγμένων κοινωνιών (Τσουκαλάς 1983).

Σύμφωνα με τον ιστορικό Αντώνη Λιάκο, η παραπάνω θεωρία της νεωτερικότητας υιοθετήθηκε και στην Ελλάδα από μια γενιά μελετητών, οι οποίοι, συνδυάζοντας την κοινωνική ανθρωπολογία με την ιστοριογραφία, μετέτρεψαν την έννοια των πελατειακών σχέσεων στο θεμελιώδες ερμηνευτικό κλειδί για την εξήγηση της πολιτικής συμπεριφοράς και των σχέσεων κράτους και κοινωνίας (Liakos 2004). Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Νίκος Μουζέλης κατέταξε την Ελλάδα μαζί με τα Βαλκάνια και τη Λατινική Αμερική σε ένα σύμπλεγμα χωρών στις οποίες η νεωτερικότητα εισήχθη με καθυστέρηση και όπου οι πελατειακές σχέσεις μετατράπηκαν από ένα προσωπικό σύστημα σε ένα αντίστοιχο γραφειοκρατικό, χωρίς να τεθεί ταυτόχρονα τέλος στο δεσποτισμό του κράτους ή να δημιουργηθεί μια ισχυρή κοινωνία των πολιτών (Mouzelis 1986). Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, από την πλευρά του, δίνει έμφαση στο ρόλο που έπαιξε το κράτος στην Ελλάδα, το οποίο συνέχισε να υπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης με τη δημιουργία κρατικού προσωπικού, μέσω ενός μηχανισμού που εξυπηρετούσε συμφέροντα πελατειακού τύπου (Τσουκαλάς 1981). Ο Γιώργος Δερτιλής μετατόπισε την έμφαση στον τρόπο με τον οποίο η πολιτική διαμορφώθηκε στη χώρα ως πλατφόρμα κοινωνικού αντα-

γωνισμού. Υποστήριξε ότι η ταξική ασάφεια και η απουσία ταξικών κοινωνικών συγκρούσεων στους κόλπους του νεοσύστατου κράτους σήμαινε ότι δεν υπήρχε καμία δομή ή παράδοση μέσω της οποίας θα μπορούσαν να εκπροσωπηθούν τα κοινωνικά συμφέροντα (Δερτιλής 1977).

Το έργο ιδίως αυτών των μελετητών επηρέασε σημαντικά την ακαδημαϊκή και δημόσια συζήτηση, παρουσιάζοντας μια ιστορική πορεία που συνέκρινε την ανάπτυξη της Ελλάδας με τα δυτικά πρότυπα οικονομικής ανάπτυξης. Η χώρα εμφανίζεται σαν να εκβιομηχανίστηκε με έναν καθυστερημένο, εξαρτώμενο και ανώμαλο τρόπο, ο οποίος χαρακτηρίζεται από κρατικό παρεμβατισμό, πελατειακές σχέσεις μεταξύ κράτους και κοινωνίας, αναπαραγωγή άνομων μοτίβων, λαϊκιστικό πολιτικό σύστημα και ούτω καθεξής. Η θέση του Διαμαντούρου, που παρουσιάστηκε παραπάνω, προχωράει ένα βήμα παραπέρα, συνδυάζοντας αυτή την πολιτική ανάλυση με τη συλλογιστική πάνω στην πολιτική κουλτούρα, υποστηρίζοντας δηλαδή ότι η σύγκρουση μεταξύ δυτικών θεσμών και παραδοσιακών τμημάτων της κοινωνίας χαρακτήριζε ουσιαστικά όχι μόνο το πολιτικό σύστημα της Ελλάδας αλλά και την ίδια την πολιτική της κουλτούρα (Diamandouros 1994).

Η αλήθεια είναι πως η καθημερινή ζωή συχνά φαίνεται να επιβεβαιώνει αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο σε εντυπωσιακό βαθμό. Ωστόσο, υπάρχει ένα αναπτυσσόμενο πεδίο του επιστημονικού έργου που έχει προσπαθήσει να παρουσιάσει εναλλακτικές προοπτικές και πιο σύνθετες ερμηνείες. Για παράδειγμα, ο Δημήτρης Τζιόβας υποστήριξε ότι το σχήμα «παράδοση έναντι νεωτερικότητας», όπως άλλωστε όλες οι δυαδικές αναπαραστάσεις, είναι υπερβολικά άκαμπτο και απλοποιημένο (Τζιόβας 1995: 347). Αυτού του είδους οι διχοτομήσεις αποτελούν μέρος μιας αποικιακής λογικής, αφού θεωρούν ότι υπάρχουν κάποια βαθιά ριζωμένα πολιτιστικά γνωρίσματα που αντιτίθενται στη νεωτερικότητα, όπως αυτή ορίζεται από τους Αμερικανούς ή τους δυτικοευρωπαίους (Τζιόβας 2001: 201). Αντίστοιχα, ο Νίκος Κοκοσαλάκης και ο Ιορδάνης Ψημμένος έχουν υποστηρίξει ότι αυτό το δίπολο ενέχει τον κίνδυνο της ιδεολογικής απομόνωσης ή περιχαράκωσης, η οποία ισχύει κυρίως για όσους κατατάσσονται στην πλευρά της «παρωχημένης» κουλτούρας. Αντίθετα, υποστηρίζουν ότι η πραγματική ζωή χαρακτηρίζεται από το στοιχείο της ροής, της συνέχειας και της

μείξης ανάμεσα στην παράδοση και τη νεωτερικότητα (Kokosalakis και Psimmenos 2002: 15). Άλλοι έχουν επίσης σημειώσει πως η αντίφαση μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας δεν μπορεί να ορισθεί με σαφήνεια, γιατί, αντίθετα, διαπερνά τις ταυτότητες κάθε μεμονωμένου ή συλλογικού παράγοντα (Demertzis 1997: 118). Πρόσφατες έρευνες έχουν επίσης δείξει ότι συχνά οι πολιτικοί δρώντες, οι απλοί άνθρωποι ή ακόμα και οι ίδιοι οι θεσμοί υπερασπίζονται την ίδια στιγμή τις θέσεις της παράδοσης και της νεωτερικότητας, χωρίς αυτό να τους κατατάσσει απαραίτητα στο ένα ή στο άλλο στρατόπεδο. Για παράδειγμα, τα κοινωνικά υποκείμενα μπορούν ταυτόχρονα να υπερασπίζονται μια εθνοπολιτισμική αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη, όπως και να επιδεικνύουν μια ανεκτική και νεωτερική στάση απέναντι στη θρησκευτική πολυμορφία (Triandafyllidou, Gropas και Kouki 2011).

Αυτή η διφορούμενη στάση δεν φαίνεται να προκαλεί σύγχυση στα κοινωνικά υποκείμενα, καθώς τα γεγονότα και οι εκφάνσεις της πραγματικότητας είναι πιο περίπλοκες σε σχέση με ένα ξεκάθαρο δίπολο. Μάλιστα, αυτή η αντίφαση δεν λαμβάνει χώρα μόνο εξωτερικά, μεταξύ των οπαδών των δύο ομάδων (της παραδοσιακής και της νεωτερικής), αλλά και εσωτερικά, σε κάθε πολίτη της χώρας, ο οποίος στην καθημερινότητά του έρχεται αντιμέτωπος με διάφορα ζητήματα ταυτότητας και συμμετέχει σε μια ευρύτερη πολιτική κουλτούρα (Stavrakakis 2002: 40). Ο Λίποβατς αποδίδει σε αυτή τη σύγκρουση τον όρο «διχασμένη ελληνική ταυτότητα» (Λίποβατς 1994: 129), ενώ ο Δεμερτζής τονίζει ότι η ελληνική ιδιαιτερότητα δεν έχει να κάνει τόσο με τη σύγκρουση, αλλά, αντίθετα, με τη συνύπαρξη των δύο αυτών φαινομενικά ανταγωνιστικών στρατοπέδων («αντίστροφος συγκρητισμός», Demertzis 1997: 119). Ο Λιάκος φτάνει στο σημείο να ισχυρίζεται ότι η εθνική αυτομαστίγωση για τις ανατολίτικες συνθήκες της χώρας δεν είναι τίποτα άλλο παρά η άλλη πλευρά της αυταρέσκειας που σχετίζεται με τη μοναδική της ιστορική κληρονομιά (Λιάκος 2012). Όσο για τη συγκεκριμένη έρευνα, αυτό που υποδεικνύει είναι ότι η κατασκευή του διλήμματος «νεωτερικότητα έναντι παράδοσης» είναι όντως πολύτιμη, στο βαθμό όμως που δεν επισκιάζει τις εντάσεις και τις πραγματικότητες που διαπερνούν τις ζωές των ατόμων και των συλλογικοτήτων.

Από μια άλλη σκοπιά, η θέση του πολιτισμικού δυϊσμού έχει επικρι-

θεί ότι μεταφράζει πολιτισμικές συμπεριφορές σε πολιτικές ατζέντες. Με άλλα λόγια, από άποψη ακαδημαϊκής ανάλυσης θεωρείται επικίνδυνο, για παράδειγμα, να εξισώνεται άμεσα η παρωχημένη κουλτούρα με την κρατική παρέμβαση ή οι πολιτικές απελευθέρωσης της αγοράς με το μεταρρυθμιστικό στρατόπεδο. Αν και βοηθητικό για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις εμφανίζονται και αναπτύσσονται, το σύστημα του Διαμαντούρου τείνει να θεωρεί την παράδοση και τη νεωτερικότητα ως ουσιώδεις πραγματικότητες, αγνοώντας έτσι ότι η μεταρρύθμιση, για παράδειγμα, μπορεί επίσης να είναι μια στρατηγική επιλογή που υιοθετείται και από τους λεγόμενους «παρωχημένους» παράγοντες (Ψημίτης και Σεβαστάκης 2002). Επίσης, ο Τσουκαλάς, ήδη από το 1983, επέκρινε την ουσιοκρατία που συνεπάγονται αυτού του είδους οι διυισμοί προκειμένου να αποδοθεί στην παράδοση και τη νεωτερικότητα το καθεστώς δύο συνεπών και σαφών στρατοπέδων που διαφωνούν για μια εξίσου αυτονόητη ιστορική διαίρεση (Τσουκαλάς 1983: 37). Το δυαδικό όραμα αποκλείει τη δυνατότητα ανάδυσης νέων παραγόντων ή διαφορετικών τύπων πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων. Προϋποθέτει επίσης ότι υπάρχει ένας ιδεότυπος αλλαγής που συμμορφώνεται στο δυτικό μοτίβο νεωτερικότητας και, κατ' αυτό τον τρόπο, κάθε τύπου αλλαγές ερμηνεύονται σύμφωνα με αυτό το πρότυπο. Γι' αυτόν το λόγο, όπως υποστηρίζει ο Τσουκαλάς, η παράδοση και η νεωτερικότητα αποκτούν συγκρουσιακή σχέση όχι σε κάθε κοινωνία αλλά στην περίπτωση χωρών που ανήκουν στην περιφέρεια. Το επιχείρημα αυτό αποτελεί μέρος της γενικότερης κριτικής απέναντι στις θεωρίες της νεωτερικότητας, σύμφωνα με τις οποίες ό,τι διαφοροποιεί τις περιφερειακές χώρες από εκείνες που βρίσκονται στον πυρήνα θεωρείται ανωμαλία, αδυναμία ή εκτροπή – και κατ' αυτό τον τρόπο έχει βιωθεί συλλογικά.

Επομένως, κάτω από τα θεμέλια της θέσης του πολιτισμικού διυισμού υπάρχει μια κρυφή, λανθάνουσα ανάγνωση ή ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία η ελληνική κοινωνία «βρίσκεται σε διαδικασία μεταρρύθμισης, ή σε έλλειψή της», και η οποία γι' αυτόν το λόγο διαρκώς αναζητά τα στοιχεία που εμποδίζουν αυτή τη διαδικασία. Μια τέτοια ανάλυση δεν αφορά τίποτα άλλο παρά τα αίτια αυτής της καθυστέρησης, τις απουσίες και τις αποκλίσεις (Liakos 2004). Ωστόσο, αυτός δεν

είναι ο μοναδικός τρόπος με τον οποίο μπορεί να ερμηνευθεί η νεωτερικότητα. Για παράδειγμα, στην περίοδο του Μεσοπολέμου η νεωτερικότητα θεωρήθηκε ως μια απάντηση στην κρίση που προώθησε τον πειραματισμό και τη ρευστότητα και όχι μια κατηγοριοποίηση μεταξύ των χωρών. Απέναντι σε αυτή τη διχοτομική λογική των θεωριών της νεωτερικότητας, οι οποίες εξισώνουν τη νεωτερικότητα με τη Δύση και την Ευρώπη, ο Eisenstadt προέβαλε τη θεωρία των «πολλαπλών νεωτερικοτήτων» (Eisenstadt 2002) και ο Jusdanis όρισε την ελληνική περίπτωση ως μια υπόθεση «καθυστερημένης νεωτερικότητας» (Jusdanis 1991).

Στο αρχικό στάδιο της σημερινής κρίσης, η κυρίαρχη συλλογιστική κατηγορούσε την «παρωχημένη» κουλτούρα για τα προβλήματα της χώρας και εξίσωνε το μηχανισμό διάσωσης των ΕΕ–ΕΚΤ–ΔΝΤ (τρίοικα) και τα σχέδια λιτότητας με ένα σχέδιο νεωτερικότητας που θα έφερνε τελικά τη σωτηρία. Σταδιακά, ωστόσο, η εξάπλωση της κρίσης πέρα από τα ελληνικά σύνορα άλλαξε τους όρους της συζήτησης, και πια στόχος της κριτικής είναι και το ίδιο το παράδειγμα της νεωτερικότητας, όπως προωθείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Στην πραγματικότητα, πολλές από τις σημερινές αναλύσεις προσπαθούν να αξιολογήσουν εκ νέου την πολυπλοκότητα της σχέσης μεταξύ των τοπικών πολιτισμών και του ευρωπαϊκού σχεδίου νεωτερικότητας. Ο Μουζέλης, για παράδειγμα, αναφέρεται στην ανισότητα που είναι βαθιά ριζωμένη στο σύστημα της Ευρωζώνης και στη «δικτατορία» των αγορών (ΕΚ-ΚΕ 2012), ενώ ο Τσουκαλάς, τριάντα χρόνια μετά τη δημοσίευση του καθοριστικού του έργου, σημειώνει ότι οι πελατειακές σχέσεις ως ερμηνευτικός όρος μπορούν να χρησιμεύσουν περισσότερο ως μια ηθικολογική αφήγηση που αποδίδει τα λάθη σε μια διαστροφή συμπεριφορών, παρά να συμβάλουν πραγματικά στην καλύτερη κατανόηση της κατάστασης (Τσουκαλάς 2012α).

Σε συνδυασμό με την κριτική των θεωριών της νεωτερικότητας, οι ευρύτερες ευρωπαϊκές και παγκόσμιες εξελίξεις έχουν επίσης επιφέρει μια επανεξέταση της θέσης του πολιτισμικού δυισμού. Ωστόσο, δεν έχει εμφανιστεί ακόμη κάποια νέα προσέγγιση, και η κοινή γνώμη –τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό της χώρας– καθώς και η πολιτική και ακαδημαϊκή συζήτηση εξακολουθούν να διαπνέονται από τις δυαδικές αντιθέσεις που καθορίζονται από αυτό το σχήμα. Αυτό

οφείλεται στο γεγονός ότι τα κεντρικά ερωτήματα που έχουν τεθεί καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της σύγχρονης Ελλάδας όχι απλώς παραμένουν τα ίδια στην παρούσα συγκυρία αλλά γίνονται ολοένα και πιο επείγοντα. Πού ανήκει η Ελλάδα; Η ελληνική κρίση αποτελεί μια ιδιόζουσα περίπτωση αποτυχημένης νεωτερικότητας ή μια ματιά στο μέλλον ολόκληρης της Ευρώπης;

Συνεπώς, στο επόμενο μέρος θα διερευνήσουμε αυτή τη σχέση μεταξύ εθνικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας, καθώς και τη διεγκυστίνοδα «παράδοση έναντι νεωτερικότητας», προκειμένου να διαγράψουμε το πλαίσιο των περίπλοκων αλληλεπιδράσεων που εξετάζονται στα ακόλουθα κεφάλαια.

Η Ελλάδα, η Ευρώπη και το «να είσαι Ευρωπαίος»

Ερωτήματα όπως «Πόσο ευρωπαϊκή είναι η Ελλάδα;», «Η Ελλάδα ανήκει στη Δύση;» και «Υπήρξε επιτυχής ο εξευρωπαϊσμός της Ελλάδας;» έχουν δώσει έναυσμα για άπειρες συζητήσεις και ακαδημαϊκές έρευνες και έχουν πυροδοτήσει πολιτικές αντιπαραθέσεις σε όλη την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Αυτά τα ερωτήματα φαίνεται ότι τίθενται διαρκώς. Το κατά πόσο η ταυτότητα της Ελλάδας είναι ευρωπαϊκή ή δυτική επανεξετάζεται συχνά λόγω της γεωγραφικής και πολιτισμικής της θέσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Αντίστοιχα, το ερώτημα πόσο περισσότερο και με ποιους τρόπους πρέπει να μεταρρυθμιστεί η Ελλάδα προκειμένου να «γίνει ευρωπαϊκή» επαναλαμβάνεται εξίσου συχνά.

Στο μεταπολεμικό πλαίσιο –και ιδιαίτερα μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου– η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και η πρόσβαση για ένταξη στην ΕΕ έχει γίνει το κυρίαρχο, αν όχι το αποκλειστικό, θεσμικό πλαίσιο που εκπροσωπεί το απόλυτο μοντέλο της δυτικής νεωτερικότητας. Στο πλαίσιο αυτό, οι χώρες που βρίσκονται στο γεωπολιτικό και οικονομικό επίκεντρο της Ευρώπης –όπως η Γερμανία, η Γαλλία ή η Ολλανδία– υπήρξαν συνώνυμα του νεωτερικού και του ευρωπαϊκού (παρόλο που τα κοινωνικοοικονομικά μοντέλα τους διαφέρουν). Αντίθετα, οι χώρες που βρίσκονται στη νότια και την κεντρική-ανατολική περιφέρεια της Ευρώπης έχουν προσπαθήσει να επιβεβαιώσουν την ευρω-

παϊκότητά τους κάνοντας μεταρρυθμίσεις και συγκλίνοντας με ή προς αυτό που στην ορολογία της ΕΕ ορίζεται ολοένα και περισσότερο ως ο πυρήνας της Ευρώπης. Έτσι, η νεωτερικότητα έχει γίνει συνώνυμο της σύγκλισης με την Ευρώπη ή, πιο συγκεκριμένα, της σύγκλισης με την ΕΕ, όπως ακριβώς και η ένταξη στην ΕΕ ουσιαστικά θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει την εκπλήρωση της νεωτερικότητας και την επίσημη επιβεβαίωση της ευρωπαϊκότητας.

Με λίγα λόγια, τα ιδρυτικά, «παλαιότερα» κράτη-μέλη της δυτικής Ευρώπης έχουν κατ' ουσίαν ορίσει τις πολιτικές, νομικές, διοικητικές, δικαστικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που αντιπροσωπεύουν το ιδεώδες το οποίο έπρεπε να επιτευχθεί από το ίδιο εγχείρημα που επινόησε και γέννησε ως έννοια την Ευρωπαϊκή Ένωση. Επιπλέον, αυτά τα κράτη-μέλη⁴ όρισαν τη διαδρομή που όφειλε να συνεχιστεί προκειμένου αυτό το «ιδανικό» να επιτευχθεί από τις χώρες της νότιας Ευρώπης που προσχώρησαν στην ΕΟΚ το 1980, καθώς και από τα νέα ανεξάρτητα κράτη της κεντρικής, ανατολικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης που έγιναν μέλη το 2004, 2007 και 2013. Όρισαν το ρυθμό, τις προϋποθέσεις και τις διαδικασίες που έπρεπε να ακολουθούνται και να τηρούνται (για παράδειγμα μέσω των κριτηρίων της Κοπεγχάγης και του Μάαστριχτ), ενώ παρείχαν τα μέσα, τους πόρους, την τεχνική βοήθεια και την κατάλληλη συλλογιστική ούτως ώστε οι χώρες που πέρασαν από στρατιωτικές δικτατορίες (Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία) ή από τον κομμουνισμό και τις κατευθυνόμενες οικονομίες να εξευρωπαϊστούν και πάλι.

Όπως έχουν σημειώσει οι Ichijo κ.ά. (2009), η ευρωπαϊκή ταυτότητα ενέχει τόσο ένα πολιτικό όσο και ένα ρυθμιστικό, κανονιστικό φορτίο. Αυτό είναι βέβαιο στην περίπτωση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η διεύρυνση της ΕΕ έχει πλαισιωθεί από μια αφήγηση «επιστρο-

4. Είναι απαραίτητο να σημειώσουμε ότι τα κράτη-μέλη που προσχώρησαν το 1993 –η Σουηδία, η Φινλανδία και η Αυστρία– «εμπλούτισαν» αυτό τον κυρίαρχο ορισμό μέσα από την έμφαση που απέδωσαν στα ανθρώπινα δικαιώματα, τη συμμετοχική δημοκρατία, τον πολιτικό ακτιβισμό, την περιβαλλοντική πολιτική και τη χρηστή και διαφανή διακυβέρνηση, όσον αφορά τον εκδημοκρατισμό της ΕΕ, την αντιμετώπιση του δημοκρατικού ελλείμματος και τις προκλήσεις της νομιμοποίησης.

φής στην Ευρώπη». Αυτή η αφήγηση έγινε αντιληπτή από πολλούς ως ένας πατερναλιστικός ευρωκεντρισμός που έχει τις ρίζες του στην ιδέα του δυτικού ιμπεριαλισμού ως «mission civilisatrice» του δέκατου όγδοου αιώνα (Lawson κ.ά. 2010: 28). Έφθασε στο απόγειό της με τη διεύρυνση προς Ανατολάς, αλλά αποτελεί την ίδια αφήγηση «επιστροφής» στην Ευρώπη που είχε χρησιμοποιηθεί στις νότιες διευρύνσεις της ΕΟΚ λίγα χρόνια νωρίτερα. Κατά τη διάρκεια της τελετής για την ένταξη της Ισπανίας στην ΕΕ το 1986, ο δήμαρχος της Μαδρίτης Tierno Galvan είχε δηλώσει: «είμαστε περισσότερο Ευρωπαίοι σήμερα απ' όσο ποτέ» (Eder και Spohn 2005). Ο βασιλιάς Juan Carlos και ο πρωθυπουργός Felipe Gonzalez είχαν κάνει παρόμοιες δηλώσεις, που παρουσίαζαν την ένταξη της Ισπανίας στην ΕΕ ως «μια θριαμβευτική μετάβαση στη νεωτερικότητα και τη δημοκρατία». Συνεπώς, το έθνος είχε πλέον γίνει «ευρωπαϊκό» και ως εκ τούτου «νεωτερικό» (Eder και Spohn 2005: 118).

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η «Ευρώπη» έχει ενταχθεί στις εθνικές πολιτικές συζητήσεις τόσο ως μια διάσταση της εθνικής ταυτότητας όσο και ως μια διάσταση εξουσίας. Ο δημόσιος διάλογος έχει επικεντρωθεί σε ερωτήματα όπως «Πόσο ευρωπαϊκό είναι το έθνος μας;», «Πώς σχετίζεται η εθνική με την ευρωπαϊκή μας ταυτότητα;», «Τι άλλο πρέπει να κάνουμε για να γίνουμε περισσότερο Ευρωπαίοι;». Το πόσο έχουμε εξευρωπαϊστεί και ποιες είναι οι συνέπειες και τα εμπόδια που θα προκύψουν από έναν περαιτέρω εξευρωπαϊσμό, το ερώτημα πόσο ευρωπαϊκό είναι το υποψήφιο κράτος-μέλος (ο πρώην «Άλλος εξ Ανατολών») και πώς τελικά θα επηρεάσει η ένταξή του το είδος της Ευρώπης που θα προκύψει είναι ζητήματα που θα διαφανούν από μια περαιτέρω διεύρυνση. Ωστόσο, καθώς οι πολιτικές, θεσμικές και οικονομικές κρίσεις που έπληξαν την Ευρώπη από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 εμμένουν και εμβαθύνονται, τα θέματα αυτά μετατοπίζονται ολοένα και περισσότερο προς αντίστοιχα ερωτήματα του τύπου: «Έχουμε φτάσει στα όρια της διαφορετικότητας που μπορεί να εντάξει η Ευρώπη;», «Είναι επιθυμητή περισσότερη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ή είναι επιζήμια για τα εθνικά συμφέροντα και τις εθνικές επιδιώξεις;», «Μήπως η Ευρώπη είναι πολύ νεοφιλελεύθερη, και ως εκ τούτου θέτει σε κίνδυνο την κοινωνική δικαιοσύνη, την πρόνοια και τα εργασιακά δικαιώματα;», ή

«Η Ευρώπη είναι υπερβολικά προστατευτική και γραφειοκρατική πνίγοντας έτσι τον ανταγωνισμό, την καινοτομία και την επιχειρηματικότητα;», «Η πορεία προς την Ευρώπη είναι μονής κατεύθυνσης, διαλεκτική οδός ή μπορούμε να αποχωρήσουμε από αυτή;» και τέλος «Μήπως κάποιοι Ευρωπαίοι θα αποτελούν πάντοτε μέρος της περιφέρειάς της;».

Η έννοια της περιφέρειας είναι πράγματι βαθύτατα ουσιώδης ως προς τον ίδιο τον ορισμό της ευρωπαϊκής ταυτότητας, και αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την οποιαδήποτε κατανόηση της διαδικασίας του εξευρωπαϊσμού και της αντίστασης απέναντί του. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα έχει οριστεί μέσω του μοντέλου που προτείνεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση κατά τη διάρκεια των πιο πρόσφατων δεκαετιών. Σε ορισμένες περιπτώσεις εκλαμβάνεται ως εγγενές και αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής ταυτότητας, ενώ σε άλλες αποτελεί πρόκληση ή ακόμα και απειλή για το έθνος. Ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις στη γεωγραφική περιφέρεια της ηπείρου η «Ευρώπη» έχει ενίοτε αναγκαστεί να συναγωνιστεί κάποιες εναλλακτικές και συχνά προτιμότερες περιφερειακές ταυτότητες (af Malmberg και Stråth 2002: 10), εντούτοις κάποιες άλλες φορές έχει εμπνεύσει μεταρρυθμίσεις με γνώμονα τον εκσυγχρονισμό και έχει ηγηθεί της μετάβασης που οδηγεί στον ίδιο της το (μετα)σχηματισμό. Η τελευταία αυτή διάσταση είναι που έχει σημασία για την περίπτωση της Ελλάδας, όπως υποστηρίζουν οι πηγές της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας που αναφέρονται παραπάνω.

Για πολλούς μελετητές, ο εξευρωπαϊσμός αντιμετωπιζόταν για πολύ καιρό ως η διαδικασία που θα επέτρεπε τη ρήξη με τις διαρθρωτικές αδυναμίες και τα προβλήματα του σύγχρονου ελληνικού κράτους, όπως και με τις δυσλειτουργίες της ελληνικής οικονομίας. Σε συμφωνία με το επιχείρημα του Διαφωτισμού που παρουσιάστηκε παραπάνω, ο εξευρωπαϊσμός συχνά παρουσιάζεται ως μια δύναμη αλλαγής που θα χρησιμεύσει ως κίνητρο για την αποκοπή από τα απομεινάρια του οθωμανικού, του ανατολίτικου παρελθόντος, και ως εκ τούτου θα επιτρέψει τη μετάβαση της χώρας στη νεωτερικότητα. Με λίγα λόγια, ο εξευρωπαϊσμός θα επέτρεπε τη ρήξη με το πελατειακό, μεροληπτικό κράτος, θα ενθάρρυνε την αποκέντρωση, την ενδυνάμωση των νέων φορέων και θα καθιστούσε το κράτος πιο αποτελεσματικό. Θα εισήγε

επίσης μια πολιτειακή διάσταση στην ισχυρή εθνοτική–εθνική ταυτότητα της Ελλάδας. Η κρίση προσφέρει την ευκαιρία για μια επανεξέταση αυτής της αφήγησης και μια πιο κριτική διερεύνηση της διαδικασίας του εξευρωπαϊσμού, της νεωτερικότητας, της μεταρρύθμισης και της αλλαγής. Στην πραγματικότητα, η κρίση αυτή έχει προσφέρει την ευκαιρία να εξετάσουμε και να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε όχι μόνο εάν η νεωτερικότητα πράγματι παρεμποδίστηκε (και, αν ναι, από ποιους παράγοντες), αλλά και με ποιους τρόπους αυτό οδήγησε στην τρέχουσα κρίση στην Ελλάδα. Είναι επίσης μια ευκαιρία να εξετάσουμε εάν και με ποιον τρόπο η κυρίαρχη αφήγηση της νεωτερικότητας –όπως έχει διαμορφωθεί από τη βιβλιογραφία του εξευρωπαϊσμού– συνδέεται και επηρεάζεται από αυτή την κρίση.

Τα περιεχόμενα αυτού του βιβλίου

Το βιβλίο αυτό είναι οργανωμένο σε ζεύγη δοκιμίων από διανοούμενους και επιστήμονες οι οποίοι υιοθετούν αντικρουόμενες ή τουλάχιστον εναλλακτικές οπτικές σχετικά με τα υπό συζήτηση ζητήματα. Καταρχάς, η πρώτη ομάδα δοκιμίων αγγίζει τον περίπλοκο τομέα της οικονομίας: Τελικά η ελληνική οικονομική και πολιτική κρίση αποτελεί μια περίπτωση αποτυχημένης νεωτερικότητας ή απλώς ένα σύμπτωμα της πορείας της Ευρώπης προς τη νεωτερικότητα; Ο Λουκάς Τσουκάλης υποστηρίζει πως η Ελλάδα λειτούργησε ως καταλύτης για το μετασχηματισμό της κρίσης του δυτικού χρηματοπιστωτικού συστήματος στην κρίση της ζώνης του ευρώ αλλά και σε αυτή του δημόσιου χρέους. Αυτό συνέβη επειδή είχε τον χειρότερο συνδυασμό τριών ελλειμμάτων (δημοσιονομικό έλλειμμα, έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών και έλλειμμα αξιοπιστίας) σε μια εποχή που οι αγορές άρχισαν να συνειδητοποιούν την πραγματικότητα του πιστωτικού κινδύνου. Η Ελλάδα παραμένει σήμερα ο πιο αδύναμος κρίκος της αλυσίδας του ευρώ. Αντίθετα, ο Γιάνης Βαρουφάκης υποστηρίζει ότι η Ελλάδα δεν παίζει και δεν πρέπει να παίζει τόσο σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο των σημερινών παγκόσμιων εξελίξεων. Αν έχει προσελκύσει τα φώτα της δημοσιότητας είναι γιατί οι παθογένειές της είναι αρκετά αντιπροσωπευτικές όλων των καλά κρυμμένων παθογενειών που μαστίζουν την

παγκόσμια οικονομία από το 1971. Υπό την έννοια αυτή, η Ελλάδα δεν υπήρξε μόνο το παροιμιώδες «καναρίνι στο ορυχείο»⁵ –δηλαδή ένα είδος πειραματόζωου– αλλά και ένας μικρόκοσμος της κοινωνικο-οικονομικής δυναμικής η οποία συντηρούσε τη ροή των παγκόσμιων κεφαλαίων και των συναλλαγών τα τελευταία τριάντα χρόνια.

Το δεύτερο ζεύγος δοκιμών αντιμετωπίζει τα ζητήματα που διερευνώνται σε αυτό το βιβλίο από νομική σκοπιά και προσπαθεί να προσφέρει δύο διαφορετικές ερμηνείες της σημερινής πολιτικής κουλτούρας της χώρας και των παραγόντων που πλαισιώνουν την αντίσταση των ελλήνων πολιτών σε διάφορες θεσμικές αλλαγές. Ο Ιωάννης Α. Τασόπουλος βασίζεται στον ιακωβινισμό για να εξηγήσει την τρέχουσα κρίση φερεγγυότητας και αξιοπιστίας στην Ελλάδα, η οποία συνέβη σε μια εποχή που η χώρα είχε επιτύχει το υψηλότερο επίπεδο δημοκρατικής ζωής στην ιστορία της. Ο Γιώργος Κατρούγκαλος υιοθετεί μια κριτική στάση απέναντι στο δυϊσμό μεταξύ «παρωχημένης» και νεωτερικής πολιτικής κουλτούρας, υποστηρίζοντας ότι αυτός δεν αντικατοπτρίζει με ακρίβεια τις βασικές διχοτομίες της ελληνικής κοινωνίας, και ως εκ τούτου αδυνατεί να εξηγήσει τα συμπτώματα της ελληνικής ιδιαιτερότητας. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, η ελληνική κρίση μάλλον αποτελεί μόνο ένα μέρος της γενικευμένης κρίσης που προέκυψε από την αποτυχημένη προσπάθεια να οικοδομηθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση σύμφωνα με τα αξιώματα μιας φονταμενταλιστικής εκδοχής της νεοφιλελεύθερης νεωτερικότητας.

Το επόμενο ζεύγος κεφαλαίων επικεντρώνεται στο ζήτημα της θρησκείας και της θρησκευτικότητας στη σύγχρονη Ελλάδα και εξετάζει αν αυτό αποτελεί μια νεωτερική εμπειρία ή ένα απομεινάρι του παρελθόντος. Η Θάλεια Δραγώνα υποστηρίζει ότι η σύγχρονη Ελλάδα δείχνει αρκετά αναχρονιστική όσον αφορά την παράμετρο της θρησκευτικής ελευθερίας. Επιπλέον, ο λόγος της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας –συχνά χρωματισμένος με λαϊκιστική και εθνικιστική ρητορική– είναι

5. Σ.τ.Ε.: Παλαιότερα οι ανθρακωρύχοι χρησιμοποιούσαν τα καναρίνια για να ελέγχουν το επίπεδο μονοξειδίου του άνθρακα μέσα στις στοές των ορυχείων: αν το καναρίνι σταματούσε να κελαηδάει λόγω της ιδιαίτερης ευαισθησίας του στο μονοξείδιο, τότε οι ανθρακωρύχοι έπρεπε να εγκαταλείψουν έγκαιρα το χώρο.

μάλλον ασύμβατος με αυτό που θα ονομάζαμε μια νεωτερική εκδοχή της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Ωστόσο, ταυτόχρονα, η ίδια πανεπιστημιακός σημειώνει ότι έχει παρατηρηθεί μείωση του ενδιαφέροντος για την Εκκλησία, όπως και του ελέγχου που αυτή ασκεί στις πεποιθήσεις και τις πρακτικές των πιστών της. Η Δραγώνα βασίζεται σε εμπειρικό υλικό για να αναλύσει αυτές τις ασύμμετρες εξελίξεις στη θρησκευτική σφαίρα, διαχωρίζοντας μεταξύ ενδοθεσμικής και διαθεσμικής εκκοσμίκευσης / αποεκκοσμίκευσης. Ενώ η Ορθόδοξη Εκκλησία απαιτεί πολύ λίγα από τα μέλη της όσον αφορά την καθημερινή τους ζωή, εντούτοις διατηρεί το προτύργιό της ως «εθνική Εκκλησία», θέτοντας έτσι ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο για τη θρησκευτική ελευθερία. Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης προσφέρει μια διαφορετική ανάγνωση της κατάστασης: Ισχυρίζεται ότι, μετά την πτώση της χούντας το 1974, ο διαχωρισμός μεταξύ Εκκλησίας και κράτους στην Ελλάδα έχει λάβει πράγματι χώρα, όχι με τη βοήθεια μιας αιχμηρής συνταγματικής μεταρρύθμισης αλλά σταδιακά, μέσα από μια σειρά νόμων που αφορούν ειδικά θέματα. Ενώ το κράτος περιορίζει συνεχώς τη νομική (και, ως εκ τούτου, την κοινωνική) εξουσία της Εκκλησίας, παρ' όλα αυτά η Εκκλησία εξακολουθεί να μην μπορεί να αντιληφθεί τη νέα πραγματικότητα και να επαναπροσδιορίσει τον δημόσιο ρόλο της στο πλαίσιο των νέων πολιτισμικών και πολιτικών συνθηκών.

Το τελευταίο μέρος της ανάλυσής μας εστιάζεται στο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας. Η Μαρία Πετμεζίδου στο κεφάλαιό της εξετάζει από κριτική σκοπιά τη δυναμική της μεταρρύθμισης υπό την παρούσα συγκυρία μιας σημαντικής οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης που αναμένεται να έχει παρατεταμένες πολλαπλασιαστικές συνέπειες για την ελληνική κοινωνία και οικονομία. Οι διαρθρωτικές αλλαγές και οι δραστικές περικοπές των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα σχεδιάζονται και αξιολογούνται από άποψη πολιτικών επιλογών σε επίπεδο ΕΕ. Όπως υποστηρίζει, η ολοένα και πιο αυστηρή ευρωπαϊκή λιτότητα και η παρατεταμένη ύφεση θα διαλύσουν την «Κοινωνική Ευρώπη». Η Πετμεζίδου θεωρεί πως είναι πολύ πιθανό, μέσα στη φρενίτιδα της μείωσης του ελλείμματος, η πορεία της νεωτερικότητας να οδηγήσει σε ένα συνονθύλευμα συμπληρωματικών, στιγμιαιστικών προγραμμάτων για τους πιο ενδεείς. Ο Μάνος Μασσαγγάνης από την πλευρά του σημειώνει ότι, λόγω της περιορισμένης προστασίας και

αντιμετώπισης της ανεργίας από το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, όπως και από την έλλειψη ενός συστήματος που να εγγυάται έστω την εξασφάλιση ενός ελάχιστου εισοδήματος, η κρίση και η συνακόλουθη μεγάλη αύξηση της ανεργίας αποκαλύπτουν με δραματικό τρόπο τις αδυναμίες του συστήματος. Το σκεπτικό για τη ριζική αναδιοργάνωση και τον εξορθολογισμό του συστήματος παρ' όλα αυτά είναι σαφές, και, στην πραγματικότητα, μια σειρά από βήματα προς αυτή την κατεύθυνση έχουν ήδη γίνει.

Δεν θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε καλύτερο επίλογο στον τόμο αυτό από τη συμβολή του Νικηφόρου Διαμαντούρου, ο οποίος σήμερα υπηρετεί ως Ευρωπαίος Συνήγορος του Πολίτη. Επανεξετάζοντας τη θέση που είχε εισηγηθεί πριν από τριάντα χρόνια –και η οποία έχει επανέλθει τόσο έντονα στο προσκήνιο από την αρχή της κρίσης– ο Διαμαντούρος επανεξετάζει το σχήμα της «παρωχημένης κουλτούρας έναντι της αντίστοιχης νεωτερικής» αναλύοντας τι μπορεί να σημαίνει η κρίση αυτή για την Ευρώπη και την Ελλάδα.

Συμπερασματικά σχόλια

Σε περιόδους κρίσης τα ζητήματα ταυτότητας αποδεικνύονται πιο σημαντικά απ' ό,τι στις αντίστοιχες χρονικές περιόδους κατά τις οποίες επικρατεί ισορροπία, καθώς όλες οι εσωτερικές εντάσεις, σε ατομικό, συλλογικό ή εθνικό, αλλά ακόμη και υπερεθνικό επίπεδο, βγαίνουν στην επιφάνεια με συγκρουσιακούς τρόπους. Σε περιόδους κρίσης, αιώνια ερωτήματα όπως αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω γίνονται ακόμα πιο σημαντικά, πιο πολωτικά και κατά πάσα πιθανότητα πιο καθοριστικά. Οι κρίσεις είναι μετασχηματιστικές, καθώς προσφέρουν μια ευκαιρία για ανάπτυξη, ενώ ταυτόχρονα ενέχουν έναν κίνδυνο επιδείνωσης της ήδη υπάρχουσας κατάστασης. Το αποτέλεσμα κάθε κρίσης –ανεξάρτητα από το αν αυτή είναι ψυχολογική, πολιτική, θεσμική ή οικονομική– εξαρτάται από την επίλυση ενός συμπλέγματος αντικρουόμενων δυνάμεων και κέντρων εξουσίας κατά την περίοδο της ανισορροπίας. Προς το παρόν, η Ελλάδα βρίσκεται αντιμέτωπη με μια κρίση σε πολλαπλά μέτωπα. Υφίσταται μια βαθιά οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση, όμως είναι ακόμα σημαντικότερο πως πιθανό-

τατα υφίσταται την πιο βαθιά και πιο θεμελιώδη πολιτική, θεσμική και κοινωνική της κρίση μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στα μέσα της δεκαετίας του 1970. Και σε αυτό το πλαίσιο υπάρχουν ερωτήματα που κυριαρχούν στη δημόσια σφαίρα, όπως, π.χ., αν και σε ποιο βαθμό η Ελλάδα έχει εξευρωπαϊστεί ή εκσυγχρονιστεί, ή –πιο εύστοχα– γιατί δεν έχει εξευρωπαϊστεί ή εκσυγχρονιστεί αρκετά και ποιοι είναι οι παράγοντες που έχουν καθορίσει την αντίστασή της στο ολοκληρωτικό και ασφυκτικό μοντέλο της «περισσότερης Ευρώπης» ή σε ένα κάπως «ιδιαιτέρο είδος Ευρώπης». Η εξέταση των ταυτοτήτων, των αντιλήψεων και των ορισμών μπορεί να αποτελέσει μια ιδιαίτερα διορατική, εποικοδομητική και πολύτιμη εμπειρία και διαδικασία. Ωστόσο, μπορεί εξίσου να οδηγήσει και σε αδιέξοδα κυκλικά επιχειρήματα, τα οποία συγχέουν αιτία και αποτέλεσμα, παραβλέπουν τις αλλαγές και τους μετασχηματισμούς και ταυτόχρονα προσφέρουν βολικές ερμηνείες με αναφορές στους μύθους της ιδιαιτερότητας.

Όπως έχουμε προσπαθήσει να σκιαγραφήσουμε σε αυτό το εισαγωγικό κεφάλαιο, η αντίληψη της ίδιας της Ελλάδας σχετικά με την εθνική και ευρωπαϊκή της ταυτότητα βασίζεται σε ένα δίκτυο αντίπαλων ή ακόμα και συγκρουσιακών σχέσεων ανάμεσα στην παράδοση και τη νεωτερικότητα, ανάμεσα στην προσκόλληση στο παρελθόν και τη συλλογιστική της συνέχειας από τη μια πλευρά, και ταυτόχρονα την επιδίωξη της κοινωνικής αμφισβήτησης, του ορθολογισμού και του κοσμικού κράτους από την άλλη. Παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα θεωρείται πως βρίσκεται στον πυρήνα και έχει εμπνεύσει τις αξίες και την ταυτότητα της νεωτερικής Ευρώπης, την ίδια στιγμή ως χώρα έχει υποστεί –και εξακολουθεί να υφίσταται– αλλεπάλληλες (και σε πολλές περιπτώσεις εξαιρετικά δαπανηρές και επώδυνες) μεταρρυθμίσεις, ούτως ώστε να γίνει πιο σύγχρονη, πιο εξευρωπαϊσμένη. Ως εκ τούτου, σε αυτό το βιβλίο επιχειρούμε, στα κεφάλαια που ακολουθούν, να εξετάσουμε ορισμένες από αυτές τις διαστάσεις, σε μια προσπάθεια να κατανοήσουμε ποια μπορεί να είναι η προέλευση αυτής της κρίσης, αλλά κυρίως να αντιληφθούμε τον τρόπο με τον οποίο αυτή γίνεται κατανοητή. Αυτό αποτέλεσε για εμάς μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα επιδίωξη, καθώς στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε καλύτερα το πλαίσιο της ελληνικής κρίσης θίγουμε επίσης πτυχές αυτού που σταδιακά διαμορφώνεται ως η βαθύτερη υπαρξιακή κρίση της Ευρώ-

πης. Ελπίζουμε οι αναγνώστες αυτού του βιβλίου να εντοπίσουν στα κεφάλαια που ακολουθούν νέους τρόπους αντίληψης και κατανόησης και των δύο αυτών κρίσεων.

Βιβλιογραφία

- af Malmborg, Mikael και Bo Stråth (επιμ.) (2002). *The Meaning of Europe*, Oxford: Berg Publishers.
- Delanty, Gerard (1995). *Inventing Europe – Idea, Identity, Reality*, London: Palgrave.
- Delanty, Gerard και Chris Rumford (2005). *Rethinking Europe*, London: Routledge.
- Demertzis, Nicolas (1997). «Greece», σε: R. Eatwell (επιμ.), *European Political Cultures – Conflict or Convergence?*, London: Routledge, σ. 107-122.
- Diamandouros, Nikiforos (1972). «Political modernization, social conflict and cultural cleavage in the formation of the modern Greek State 1821-1828», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, New York: Columbia University.
- Diamandouros, Nikiforos (1983). «Greek political culture in transformation. Historical origins, evolution, current trends», σε: R. Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, London: Macmillan, σ. 43-69.
- Diamandouros, Nikiforos (1993). «Politics and culture in Greece, 1974-1991. An interpretation», σε: R. Clogg (επιμ.), *Greece 1981-1989 – The Populist Decade*, New York: St Martin's Press, σ. 1-25.
- Diamandouros, Nikiforos (1994). «Cultural dualism and political change in postauthoritarian Greece», Working Paper 1994/50, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, Madrid.
- Δερτιλής, Γιώργος (1977). *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, Αθήνα: Εξάντας.
- Διαμαντούρος, Νικηφόρος (1983). «Ελληνισμός και ελληνικότητα», σε: Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός – Ελληνικότητα – Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: Εστία, σ. 51-58.
- Eder, Klaus και Willfried Spohn (2005). *Collective Memory and European Identity*, London: Ashgate.
- Eisenstadt, Shmuel N. (2002). *Multiple Modernities*, New Brunswick: Transaction Publishers.
- Eisenstadt, Shmuel N. (2003). *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*, Part 1, Leiden: Brill.

- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) (2012). *Ελλάδα – Το κοινωνικό προφίλ*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Hertzfeld, Michael (1987). *Anthropology through the Looking-glass – Critical Ethnography in the Margins of Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ichijo, Atsuko κ.ά. (2009). *Theoretical Framework – Theory of Multiple Modernities and European Identities* (<http://fass.kingston.ac.uk/public/ime/WP3%20Theoretical%20report.doc>, τελευταία επίσκεψη: 19.10.2012).
- Jusdanis, Gregory (1991). *Belated Modernity and Aesthetic Culture*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kokosalakis, Nikos και Iordanis Psimmenos (2002). *Modern Greece – A Profile of Identity and Nationalism*, EURONAT Project, Representations of Europe and the Nation in Current and Prospective Member States: Media, Elites and Civil Society (<http://www.eui.eu/RSCAS/Research/EURONAT/200204GRreport.pdf>, τελευταία επίσκεψη: 19.10.2012).
- Κολιόπουλος, Ιωάννης (1997). «Ληστεία και αλυτρωτισμός», σε: Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ. 113-197.
- Lawson, George, Chris Armbruster και Michael Cox (2010). *The Global 1989 – Continuity and Change in World Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Liakos, Antonis (2004). «Modern Greek historiography (1974-2000). The era of tradition from dictatorship to democracy», σε: U. Brunbauer (επιμ.), *(Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, Münster: LIT Verlag, σ. 351-378.
- Λιάκος, Αντώνης (2012). «Ζούμε το τέλος της δυτικής ευημερίας», Συνέντευξη στον Ηλία Μαγκλίνη, *Καθημερινή*, 15.1.2012 (http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_civ_2_15/01/2012_469029, τελευταία επίσκεψη: 19.10.2012).
- Λίποβατς, Θάνος (1994). «Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού», σε: Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 115-132.
- Mouzelis, Nikos (1986). *Politics in the Semi-Periphery – Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America*, London: MacMillan.
- Mouzelis, Nikos (1996). «The concept of modernization. Its relevance for Greece», *Journal of Modern Greek Studies* 14, σ. 215-227.
- Μουζέλης, Νίκος (2002). *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό*, Αθήνα: Θεμέλιο.

- Stavrakakis, Yannis (2002). «Religion and populism. Reflections on the “politicised” discourse of the Greek Church», Discussion paper no 7, London: The Hellenic Observatory, The European Institute, London School of Economics & Political Science.
- Triandafyllidou, Anna, Ruby Gropas και Hara Kouki (2011). «Citizens and modernities. Between national and European paths: The Greek case», report for the Project Identities and Modernities in Europe (IME) (<http://fass.kingston.ac.uk/research/helen-bamber/ime/>, τελευταία επίσκεψη: 19.10.2012).
- Tsoukalas, Constantinos (1993). «Greek national identity in an integrated Europe and a changing world order», σε: H. Psomiades και S. Thomadakis (επιμ.), *Greece, the New Europe and the Changing International Order*, New York: Pella, σ. 57-79.
- Tsoukalas, Constantinos (1995). «Free riders in wonderland; or, Of Greeks in Greece», σε: D. Constan και T. Stavrou (επιμ.), *Greece Prepares for the 21st Century*, Washington D.C.: The Woodrow Wilson Center Press, και Baltimore: The Johns Hopkins University Press, σ. 191-222.
- Tzanelli, Rodanthi (2008). *Nation-Building and Identity in Europe – The Dialectics of Reciprocity*, London: Palgrave Macmillan.
- Tziouvas, Dimitris (2001). «Beyond the Acropolis. Rethinking Neohellenism», *Journal of Modern Greek Studies* 19, σ. 189-220.
- Τζιόβας, Δημήτρης (1995). «Η Δυτική φαντασίωση του Ελληνικού και η αναζήτηση του υπερεθνικού», στο επιστημονικό συμπόσιο «Έθνος – Κράτος – Εθνικισμός», 21-22.1.1994, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1981). *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος – Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1983). «Παράδοση και εκσυγχρονισμός. Μερικά γενικότερα ερωτήματα», σε: Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα: Εστία, σ. 37-51.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1994). «Ιστορία, μύθοι και χρησιμοί. Η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας», στο επιστημονικό συμπόσιο «Έθνος – Κράτος – Εθνικισμός», 21-22.1.1994, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (2012α). «Οι ηθικολογικές ερμηνείες της κρίσης αθρώνουν την πολιτική εξουσία», συνέντευξη στο Red Notebook (online) (<http://www.rednotebook.gr/details.php?id=4592>, τελευταία επίσκεψη: 19.10.2012).
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (2012β). *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας – Από τη μακρά εφηβεία στη βία ενηλικίωση*, Αθήνα: Θεμέλιο.

- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος και Ιωάννα Πετροπούλου (1977). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή – Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Veremis, Thanos (1990). «From the national state to the stateless nation. 1821-1910», σε: M. Blinkhorn και T. Veremis (επιμ.), *Modern Greece – Nationalism and Nationality*, Athens: SAGE –ELIAMEP, σ. 9-22.
- Ψημίτης, Μιχάλης και Νικόλας Σεβαστάκης (2002). *Ο «ισχνός» εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα – Όψεις της πολιτικής-θεσμικής πραγματικότητας και συγκρότηση της συλλογικής δράσης*, Αθήνα: 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31.3.2001.